

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ПАЛАТОВСЬКА ОЛЕНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 811.161.1'367.335:165.194 (043.3)

**РОСІЙСЬКЕ СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ
В КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ
(НА МАТЕРІАЛІ УСНОЇ НАУКОВО-ПРОФЕСІЙНОЇ КОМУНІКАЦІЇ)**

Спеціальність 10.02.02 – російська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук

Дніпро – 2020

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано на кафедрі російської філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України (м. Київ).

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Лучик Алла Анатоліївна,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»,
професор кафедри загального
і слов'янського мовознавства;

доктор філологічних наук, професор
Меньшиков Ігор Іванович,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара, професор
кафедри загального та слов'янського
мовознавства;

доктор філологічних наук, професор
Степанченко Іван Іванович,
Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди,
професор кафедри зарубіжної літератури
та слов'янських мов.

Захист відбудеться «16» вересня 2020 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.05 у Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара за адресою: 49010, м. Дніпро, пр. Гагаріна, 72, ауд. 1107.

З дисертацією можна ознайомитися в Науковій бібліотеці Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (49107, м. Дніпро, вул. Казакова, 8) та на офіційному сайті установи (<http://www.dnu.dp.ua/dissertations/K08.051.05>).

Автореферат розіслано «14» серпня 2020 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради Д 08.051.05,
кандидат філологічних наук, доцент

Т. В. Шевченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Складне речення ніколи не переставало бути об'єктом пильної уваги синтаксичної науки. До початку ХХІ ст. лінгвістика накопичила значний досвід у вивченні цієї синтаксичної одиниці в різних аспектах – логіко-граматичному (Ф. І. Буслаєв, О. Х. Востоков, М. І. Греч та ін.), структурно-семантичному (В. А. Белошапкова, В. О. Богородицький, В. В. Виноградов, С. І. Дорошенко, С. Г. Ілленко, Г. Ф. Калашникова, І. М. Кручиніна, М. С. Поспелов та ін.), семантичному (Й. Ф. Андерш, Н. Д. Арутюнова, Л. С. Бархударов, О. К. Жолковський, І. О. Мельчук, О. В. Падучева, І. П. Сусов, М. І. Черемисіна та ін.), функціонально-комунікативному (О. В. Бондарко, І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко, Г. О. Золотова, О. О. Лаптева, О. С. Мельничук, А. Мустайокі, Є. М. Ширяєв та ін.). У мовознавстві нового тисячоліття активно розвивається когнітивно-дискурсивна наукова парадигма, у межах якої вивчають когнітивний складник дискурсивної діяльності людини та розглядають засоби організації в її свідомості мовних і немовних знань, які об'єктивуються в різних типах дискурсу за допомогою синтаксичних мовних одиниць різної структурної організації (М. М. Болдирев, Т. Гівон, О. Є. Кібрик, А. О. Кібрик, О. С. Кубрякова, Дж. Лакофф, В. Манн, В. І. Подлесьська, І. П. Сусов, Л. Телмі, С. Томпсон, О. В. Урисон, О. В. Федорова, В. Чейф та ін.).

З огляду на біосоціальний вектор розвитку сучасної лінгвістики в пропонованому дослідженні вивчено процеси, пов'язані з породженням і сприйняттям російського складного речення під час продукування усного науково-професійного монологу на актуальні теми лінгвістики й когнітивної психології. Для наукового мовлення властивий насамперед писемний модус дискурсу, але в реальній мовленнєвій практиці постійно спостерігаємо усну наукову комунікацію, яку, попри певну підготовленість мовця, здійснюють без опертя на писемний текст і яку вирізняє досить високий ступінь спонтанності. Чинник спонтанності має безперечний інтерес для вивчення принципів і механізмів породження і сприйняття усного складного речення наукового змісту. Отже, у фокусі уваги дисертації перебуває вихідна мова, однак не з погляду її генезису, а в аспекті породження і смислового сприйняття в умовах обмеження в часі, характерного для усного дискурсу. Особливістю дисертаційної роботи є те, що синтаксис складного речення розглянуто в процесі реалізації цих одиниць у природній мовній діяльності та зорієнтовано на обох суб'єктів комунікації – мовця й слухача. За такого підходу дослідницький інтерес не обмежений формальними структурами, наукову рефлексію зосереджено на питаннях породження і сприйняття складних речень у реальному часі реальної комунікації і закономірностях їхнього зберігання в ментальній граматиці носіїв російської мови.

Актуальність теми дисертації зумовлена нагальною потребою теоретико-експериментального дослідження російського складного речення в когнітивно-дискурсивному аспекті з урахуванням питань, які до сьогодні залишаються дискусійними в теоретичному синтаксисі. По-перше, виникає потреба вивчення

складного речення з когнітивно-дискурсивних позицій, яке давало б чітке уявлення про когнітивні механізми ситуативного вибору поліпредикативних утворень мовцем й адекватне сприйняття їх слухачем під час усного спілкування в певних просторово-часових межах. Ця проблема є практично недослідженою на матеріалі усного наукового-професійного дискурсу, який, безсумнівно, посідає пріоритетні позиції в комунікативно-інформаційному просторі сучасного соціуму та має істотний вплив на колективну й особистісну свідомість носіїв мови. По-друге, проблема типології синтаксичних зв'язків і класифікації сполучних засобів у складному реченні (як відомо, учення про синтаксичний зв'язок становить ядро будь-якої синтаксичної теорії) належить до «вічних» проблем мовознавства. Синтаксичні зв'язки із часом набувають певних модифікацій, і в цьому разі розширюється коло засобів синтаксичного зв'язку, тому виявлення і опис цих процесів з огляду на ментальну граматику сучасних носіїв мови давно є в контексті синтаксичних досліджень. По-третє, визначення репертуару прототипних моделей складного речення і характерних для них сполучних засобів становить значний практичний інтерес для оптимізації навчального процесу, зокрема у сфері викладання мови, передусім іноземним громадянам, тому що реципієнт легше засвоює і запам'ятовує саме прототипні конструкції. Отже, когнітивно-дискурсивне дослідження складного речення на матеріалі усного наукового дискурсу є актуальним і перспективним на сучасному етапі розвитку лінгвістики й дотичних до неї галузей гуманітарного знання та сприятиме створенню природної моделі мови.

Вивчення складного речення з антропоцентричних когнітивно-дискурсивних позицій передбачає наявність вагомої і різноаспектної **теоретико-методологічної бази**, яка об'єднує праці представників суміжних наукових дисциплін – філософів, лінгвістів, психолінгвістів і психологів. Теоретичне підґрунтя дисертації склали загальнометодологічні засади Н. Д. Арутюнової, Е. Бенвеніста, В. фон Гумбольдта, Т. А. ван Дейка, В. З. Дем'янкова, К. К. Жоля, О. Є. Кібрика, Г. В. Колшанського, О. С. Кубрякової, Т. Куна, Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, О. С. Мельничука, Р. І. Павільоніса, О. О. Потебні, Д. І. Руденка, Е. Сепіра, Б. О. Серебренникова, П. Серію, Л. Телмі, М. Томаселло, В. Чейфа, Л. В. Щерби; психологічні дослідження М. А. Алмаєва, Б. М. Величковського, Л. С. Виготського, О. Р. Лурії, Дж. Міллера, В. Ф. Петренка, Е. Рош, Л. С. Рубінштейна, М. В. Фалікман, Т. В. Черніговської; психолінгвістичні праці Т. В. Ахутіної, М. І. Жинкіна, О. О. Залевської, І. О. Зимньої, О. О. Леонтєва, М. П. Муравицької, Р. М. Фрумкіної; наукові розвідки представників сучасної дискурсології, когнітивної і функціональної лінгвістики: Ф. С. Бацевича, Т. В. Белошапкової, М. М. Болдирева, О. В. Бондарка, В. Г. Борботька, Т. Гівона, Ш. Т. Гріса, В. З. Дем'янкова, В. І. Карасика, А. О. Кібрика, І. А. Колесникової, Л. Ф. Компанцевої, С. Д. Коулі, О. Д. Кошелева, О. В. Кравченка, П. Лінелла, А. А. Лучик, А. Мустайокі, В. І. Подлеської, С. Л. Попова, Т. В. Радзієвської, О. В. Рахіліної, М. В. Русакової, Н. В. Слухай, О. С. Снитко, І. І. Степанченка, І. П. Сусова та ін. На становлення синтаксичної

концепції вивчення усного складного речення в когнітивно-дискурсивному вимірі значний вплив мали напрацювання із синтаксису складного речення Й. Ф. Андерша, В. Ю. Апресяна, В. В. Бабайцевої, В. А. Белошапкової, В. О. Богородицького, В. М. Бріцина, Ф. І. Буслаєва, Н. С. Валгіної, Г. В. Валімової, В. В. Виноградова, М. В. Всеволодової, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, С. І. Дорошенка, М. Я. Димарського, А. П. Загнітка, Г. О. Золотової, Г. Ф. Калашникової, Т. А. Колосової, М. В. Ляпон, І. І. Меньшикова, О. Є. Пекеліс, О. М. Пешковського, В. І. Подлесьської, І. С. Попової, М. С. Поспелова, О. В. Урисон, О. В. Федорової, М. І. Черемисіної, О. О. Шахматова, Є. М. Ширяєва, а також теоретичні узагальнення із синтаксису усного мовлення С. І. Бибик, Н. В. Богданової, Т. Г. Винокур, О. А. Земської, Г. Г. Інфантової, О. О. Лаптевої, О. Б. Сиротиніної, Т. П. Скорикової, А. А. Степіхова, Н. Ю. Шведової, С. А. Шульськіс та ін.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що в усному науково-професійному дискурсі, який здійснюють без опертя на писемний текст і який має досить високий ступінь спонтанності, мовець за принципом комунікативної доцільності звертає увагу передусім на смислове наповнення синтаксичних конструкцій та автоматично дістає зі спонтанної активності свідомості базові моделі складного речення з відповідними прототипними засобами синтаксичного зв'язку. У такий спосіб на рівні усного спонтанного наукового монологу зникає асиметрія у використанні сполучних засобів у складному реченні, властива нейтральному мовленню та писемному модусу наукового дискурсу.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 5 від 23 грудня 2013 року). Уточнену редакцію теми затверджено на засіданні вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (протокол № 2 від 24 вересня 2019 року). Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Мови і літератури народів світу: взаємодія і самобутність» (номер державної реєстрації 11БФ044-01), затвердженої Міністерством освіти і науки України.

Метою дисертації є дослідження російських складних речень різної формальної організації з погляду особливостей їхнього зберігання в ментальній граматиці сучасних носіїв мови та механізмів убудовування до усного науково-професійного дискурсу, який породжується без опертя на писемний текст, а також установа репертуару прототипних засобів зв'язку, які організують ці синтаксичні одиниці в усному науковому монолозі.

Реалізація зазначеної мети зумовила потребу виконання таких **завдань**:

1) *окреслити* основні етапи формування лінгвістичного антропоцентризму й когнітивізму – від мовознавчих студій О. О. Потебні до сучасних психолінгвістичних і когнітивних напрацювань вивчення мови – у їхніх

теоретичних засадах і концепціях, що становлять методологічну базу дисертації, а також *уточнити* термінологічний апарат дослідження;

2) *визначити* та *узагальнити* ключові положення різних синтаксичних шкіл і напрямів, що склали теоретичне підґрунтя дослідження складного речення в новітній когнітивно-дискурсивній парадигмі наукового знання;

3) *параметризувати* інваріантні характеристики науково-професійного дискурсу й означити специфіку усного модусу його існування; *охарактеризувати* віртуальну мінілекцію як новий жанр наукової комунікації, релевантний для вивчення складного речення, а також *виявити* ступінь спонтанності усного наукового монологу, виголошуваного без писемного тексту;

4) *розробити*, теоретично *обґрунтувати* й *апробувати* методику комплексного когнітивно-дискурсивного вивчення складних речень в усному науково-професійному дискурсі на основі інтеграції традиційних, психолінгвістичних, когнітивних і корпусних методів дослідження;

5) *дослідити* складне речення з урахуванням когнітивної позиції *адресанта* усного наукового монологу, а саме: *визначити* дискурсивний статус складного речення у свідомості мовця; *вивчити* процеси, що накладаються спонтанним характером породження висловлювання без опертя на писемний текст, релевантні для складного речення; *описати* основні структурно-семантичні типи складних речень і найчастотніші засоби зв'язку їхніх компонентів, властиві усному модусові наукового дискурсу;

6) *проаналізувати* складні речення з урахуванням когнітивної позиції *адресата*, який сприймає наукове повідомлення на слух, а саме: *визначити* когнітивні стратегії слухача під час членування дискурсу на синтаксичні одиниці в режимі онлайн; *установити* дискурсивний статус речення і ступінь стійкості синтаксичних зв'язків у складному реченні за його акустичного сприйняття; *з'ясувати* основні способи трансформації усного складного речення в писемний модус існування;

7) експериментально *виявити* у свідомості носіїв мови (первинних і вторинних мовних особистостей) наявність зв'язків між ментальною репрезентацією конкретної типової ситуації або ситуативного комплексу й синтаксичними конструкціями поверхневого синтаксису, що об'єктивують цей семантико-синтаксичний інваріант у зовнішньому висловлюванні;

8) *укласти* реєстр прототипних засобів зв'язку, що маркують ті чи ті семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення;

9) *установити* співвідношення між формальною організацією прототипної синтаксичної конструкції і типом дискурсу, який вона об'єктивує в зовнішньому висловлюванні.

Об'єктом дослідження в роботі є російське складне речення. Оскільки межі між простими й складними, монопропозитивними й поліпропозитивними, біпредикативними й поліпредикативними реченнями, особливо в усному модусі комунікації, нерідко бувають невизначеними й нечіткими, то в дисертації досить

послідовно залучено до аналізу та зіставлення зі складними реченнями синтаксичні конструкції іншої формальної організації.

Предмет вивчення – співвідношення конкретних складних речень, породжуваних у реальному просторово-часовому континуумі мовленнєвої ситуації онлайн-спілкування, з ментальною граматикою суб'єктів комунікації – мовця і слухача. У цьому разі особливий дослідницький інтерес має те, що адресантом розглянутих наукових монологів є люди високої мовленнєвої культури – учені-лінгвісти й психологи, чиї лекції слугують зразком сучасного наукового мовлення.

Матеріалом дисертації є розшифрування усних мінілекцій автором дослідження з різних освітніх порталів Інтернету та писемні версії деяких лекцій, що представлені на освітньому порталі «ПостНаука» (усього 35 документів, що містять понад 3000 речень), а також фрагменти текстів, дібрані зі створеного в Національному корпусі російської мови (НКРМ) підкорпусу усних лекцій і доповідей на філологічну тематику (усього – 85 документів, що містять 23 978 речень). У всьому матеріалі наукові монологи виголошені без опертя на писемний текст.

Важливою частиною досліджуваного матеріалу є також реакції респондентів (усього – 170 учасників), отримані під час психолінгвістичних експериментів, які проведено в 2014 – 2018 рр. серед студентів старших курсів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Інституту мов світу Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди та студентів-іноземців факультету слов'янської філології Київського національного лінгвістичного університету. Усі учасники експерименту навчалися зі спеціальності «російська мова і література, іноземна мова». Їхній добір для участі в експерименті відбувався з урахуванням таких критеріїв: 1) професійне орієнтування респондентів, які мають приблизно однаковий вік, уже здобули базову філологічну освіту, а частина з них продовжує навчання в магістратурі з відповідної спеціальності; 2) певний рівень лінгвістичної підготовки учасників, що не потребувало додаткових коментарів, які могли вплинути на валідність результатів дослідження, оскільки експериментальні завдання містили лінгвістичну термінологію; 3) залучення до участі іноземних студентів для порівняння особливостей ментальної граматики первинних і вторинних мовних особистостей; 4) практичне значення проведених експериментів, оскільки з'ясування стратегій акустичного сприйняття природного наукового дискурсу і визначення репертуару синтаксичних прототипів російської мови саме студентською аудиторією сприятиме оптимізації навчального процесу і, передусім, у методиці викладання російської мови як іноземної.

Методологія дослідження спирається на принцип лінгвістичного антропоцентризму, сутність якого полягає в тому, що центром наукових досліджень стає людина як суб'єкт породження і сприйняття мовлення (за Ю. М. Карауловим, мовна особистість), а мовленнєва діяльність визнана одним

з видів когнітивної діяльності людини, яка забезпечує інформаційний обмін між нею й соціумом (В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня, В. М. Алпатов, Е. Бенвеніст, Б. М. Величковський, О. Є. Кібрик, Г. В. Колшанський, О. С. Кубрякова, Р. І. Павильоніс, Е. Сепір, М. Томаселло, В. Чейф та ін.).

Методи дослідження. У дисертації повною мірою відбито новітній міждисциплінарний стан вивчення і опису лінгвістичних одиниць, зокрема синтаксичних, що зумовив вибір методів дослідження. Зміст і характер сформульованих завдань передбачає використання цілого комплексу взаємопов'язаних наукових методів дослідження (загальнонаукових, когнітивно-дискурсивних, традиційних лінгвістичних, психолінгвістичних, корпусних і квантитативних тощо), що варіювалися і поєднувалися один з одним залежно від етапу роботи й досліджуваних проблем: 1) **загальнонаукові методи** (*спостереження, індукція і дедукція, узагальнення, зіставлення і систематизація*) передбачали виявлення закономірностей функціонування складних речень різних типів в усному науково-професійному дискурсі та уточнення їхньої типології; 2) **метод лінгвістичного опису** в поєднанні з **контекстуальним і конситуаційним аналізом** використаний для загальної характеристики й опису науково-професійного дискурсу та синтаксичних одиниць, що його утворюють, а також під час аналізу, систематизації та інтерпретації особливостей функціонування складних речень в усному модусі наукової комунікації; 3) **когнітивно-дискурсивний метод**, що поєднав процедури *дискурсивного і когнітивного аналізу*, спрямованого від дискурсу до одиниць, що його утворюють.

На цих засадах у дослідженні створено й апробовано авторську комплексну **методику експериментального вивчення** фактичного матеріалу, складену із сукупності *онлайнових і офлайнових* методів і прийомів, що залучають цілеспрямоване *спостереження* над усним науково-професійним дискурсом, який розгортається в режимі онлайн, його *інтроспективний аналіз і реконструкцію* когнітивних семантико-синтаксичних структур за даними зовнішньої синтаксичної форми; використання *польового методу*, що вдало корелює з *теорією прототипів*; звернення до мовленнєвої інтуїції носіїв мови за допомогою різних видів *психолінгвістичного експерименту* (*асоціативний експеримент, суб'єктивне шкалювання, трансформаційний метод, анкетування*). Зазначена методика дала змогу оцінити розбіжності між усними й писемними варіантами мовного матеріалу, визначити дискурсивний статус речення з позиції мовця і слухача та виявити співвідношення між когнітивними семантико-синтаксичними інваріантами й синтаксичними одиницями поверхневого синтаксису тощо. Для верифікації отриманих експериментальних результатів у роботі використано **корпусний і квантитативні** методи (*статистичний і кількісний*). *Статистичний метод* застосовано під час зіставлення кількісних та якісних показників усних речень і їхніх писемних варіантів та обчислення відповідей респондентів під час психолінгвістичних експериментів. *Кількісний метод* передбачив звернення до даних підкорпусу

усних лекцій і доповідей, створеного в межах НКРМ, що дало змогу оцінити на великому обсязі мовного матеріалу, по-перше, частотність уживання в усному модусі наукової комунікації складних речень різної формальної організації, а по-друге, наявність у складних реченнях ядерних і периферійних засобів синтаксичного зв'язку для об'єктивації в поверхневому синтаксисі однакового змісту.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що синтаксис складного речення *вперше* розглянуто в процесі реалізації цих одиниць у природній мовній діяльності, а також у взаємозв'язку з іншими синтаксичними одиницями та аспектами вивчення процесів утворення і сприйняття наукового повідомлення з орієнтацією на когнітивну діяльність суб'єктів комунікації – мовця і слухача. Проведене дослідження зумовило такі результативні новації: *виявлені й описані* універсальні механізми вбудовування складних речень до спонтанного науково-професійного дискурсу адресантом повідомлення, а також когнітивні стратегії сегментації дискурсу на синтаксичні одиниці адресатом в умовах обмеження за часом природного слухового сприйняття; *визначений* дискурсивний статус складного речення в усному науковому монолозі з когнітивних позицій мовця і слухача, зокрема, доведено, що обидва учасники комунікативної інтеракції виокремлюють речення як проміжну одиницю дискурсу, спираючись на її формальну організацію: сильні підрядні зв'язки здебільшого залишаються без змін, слабкі – сурядний і безсполучниковий – з позиції слухача здатні до різноманітних трансформацій; *з'ясовані* закономірності перекодування вихідного усного наукового повідомлення для іншого (писемного) каналу передавання інформації; *укладено* репертуар прототипних засобів синтаксичного зв'язку частин складного речення, закріплений у свідомості сучасних носіїв російської мови; *установлено* співвідношення між формальною організацією прототипної конструкції і типом дискурсу, який вона презентує в зовнішньому висловлюванні; на підґрунті інтеграції традиційних і новітніх методів дослідження *розроблена*, теоретично *обґрунтована* й *апробована* методика комплексного когнітивно-дискурсивного вивчення складних речень в усному спонтанному науково-професійному дискурсі.

На захист винесено такі **положення**.

1. Усний науково-професійний дискурс, який відбувається без опертя на писемний текст, посідає проміжне місце між розмовною і кодифікованою літературною мовою, зазнаючи їхнього одночасного впливу. Цей модус дискурсу має достатньо високий ступінь спонтанності, незважаючи на потрібну для успішної наукової комунікації попередню підготовку мовця, хоч у цьому разі не можна заперечити значний вплив на нього «писемномовного упередження» (термін П. Ліселла).

2. У протиставленні двох модусів науково-професійного дискурсу «усний vs писемний» усний спонтанний дискурс є первинним, а усне речення є «прототипом» писемного в аспекті його породження і смислового сприйняття

в умовах часового обмеження онлайнної комунікації, коли процес обмірковування в мовця відбувається практично одночасно з реалізацією повідомлення у вербально-звукову форму. Ці процеси не завжди перебігають синхронно, що може відобразитися в різних інтонаційно-хезитаційних і синтаксичних відхиленнях.

3. Для усного науково-професійного дискурсу характерний складний синтаксис із пріоритетним використанням складних речень різної формальної організації, які відрізняються стійкою надмірністю мовних засобів, що дає змогу мовцеві визначити потрібні семантичні акценти в поданій інформації, виокремивши найважливіші відрізки дискурсу; зробити паузу й сфокусувати увагу на наступній частці пропонованого матеріалу.

4. Адресат за звукового сприйняття наукового повідомлення може використовувати різні стратегії (макростратегію чи мікростратегію) для його сегментації на синтаксичні одиниці. У цьому разі формальна організація синтаксичних одиниць, з яких складено дискурс, незалежно від обраної стратегії істотно впливає на його членування: «сильні» підрядні зв'язки мовці сприймають нерозчленовано, а «слабкі» (сурядний і безсполучниковий) можуть розпадатися й піддаватися різним модифікаціям, що загалом не впливає на загальне розуміння викладеної інформації.

5. У ментальній граматиці носіїв мови є певне співвідношення між ментальною репрезентацією конкретної типової ситуації або ситуативного комплексу (семантико-синтаксичні інваріанти) та синтаксичними конструкціями поверхневого синтаксису. У семантико-синтаксичних інваріантах відображені як окремі ситуації дійсності, так і нерозчленовані комплекси пов'язаних між собою ситуацій, засвоєні в життєвому досвіді носія мови. Саме тому синтаксичні конструкції, що об'єктивують у процесі мовлення різні семантично навантажені когнітивні інваріанти, можуть бути як простими, так і складними реченнями за своєю структурною організацією. Канонічною формою об'єктивації ситуативних комплексів у поверхневому синтаксисі переважно є складні речення, поліпропозитивні за своєю природою і зручніші щодо їхнього породження в спонтанній комунікації.

6. Конструкції поверхневого синтаксису об'єднані у варіативні ряди синтаксичних синонімів, що мають ядро й периферію. Ядро варіативного ряду є еталонним синтаксичним прототипом, що об'єктивує когнітивний інваріант у найбільш «чистому» вигляді. Кількісний і якісний склад кожного варіативного ряду, зафіксований у свідомості окремої особистості, залежить від її мовної і комунікативної компетенції, обсягу довготривалої пам'яті та інших чинників. Проте синтаксичні прототипи здебільшого добре відомі всім носіям мови; їх запам'ятовують і засвоюють краще, ніж інші синтаксичні одиниці, тому саме вони виступають колективним надбанням певної мовної спільноти.

7. Складне речення, що розчленовано представляє зв'язки та відношення між ситуаціями навколишньої дійсності й має потенційну здатність до значного предикативного ускладнення, є природнішою і простішою синтаксичною

формою трансформації мовленнєво-мисленнєвої діяльності у звукову форму під час породження наукового монологу. Вершиною складного речення, його головним конструктивним елементом є засіб зв'язку: він не лише маркує смислові відношення між його компонентами, а й відбиває категорійну роботу свідомості адресанта повідомлення над навколишнім світом. Вибір прототипного сполучного засобу, що добре відомий усім учасникам комунікативного акту, знімає потенційну багатозначність синтаксичної конструкції і полегшує сприйняття усного повідомлення адресатом.

8. Установлений експериментально репертуар прототипних засобів зв'язку між частинами складного речення є відображенням у зовнішньому висловлюванні складних процесів категоризації, що відбувається у свідомості сучасних носіїв російської мови.

9. Наявна в розмовній мові та писемному науковому дискурсі асиметрія вибору сполучних засобів зв'язку між частинами складного речення на рівні усного модусу науково-професійного дискурсу знімається, тому що мовець витрачає когнітивні зусилля насамперед на зміст висловлювання, інтуїтивно актуалізуючи зі спонтанної активності свідомості прототипні сполучникові одиниці.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що виконане дослідження складного речення є потрібним і досить перспективним етапом розвитку когнітивно-дискурсивної теорії синтаксису складного речення, орієнтованого на вивчення мовної діяльності як одного з видів когнітивної діяльності людини. У роботі запропоновано, теоретично обґрунтовано та апробовано оригінальну когнітивно-дискурсивну методику дослідження складного речення, що передбачає інтеграцію традиційних, психолінгвістичних, когнітивних і корпусних методів вивчення наукового дискурсу, завдяки чому виявлено й описано універсальні механізми вбудовування складних речень до спонтанного наукового монологу адресантом повідомлення, а також когнітивні стратегії сегментації дискурсу на синтаксичні одиниці адресатом; укладено реєстр актуальних для сучасного етапу розвитку російської мови прототипних засобів зв'язку, що маркують семантико-синтаксичні відношення між частинами складного речення.

Визначені в роботі аспекти, зокрема: дослідження ментальної граматики та її реалізації в мовній діяльності носіїв мови – первинних і вторинних мовних особистостей; установлення репертуару прототипних засобів зв'язку, що маркують семантичні відношення між частинами складного речення; запровадження комплексу онлайн-ових і офлайн-ових методів і прийомів аналізу складного речення – слугуватимуть методологічним підґрунтям для нових когнітивно-дискурсивних студій з вивчення як складного речення, так й інших синтаксичних утворень.

Практичне значення дослідження передбачає використання його матеріалів під час викладання таких нормативних курсів, як «Теоретична грамика російської мови: Синтаксис», «Загальне мовознавство», «Історія

лінгвістичних учень», а також спецкурсів з когнітивної лінгвістики, зокрема когнітивної граматики, психолінгвістики, практичного курсу російської мови для іноземних громадян. Крім того, отримані експериментально результати, теоретичні узагальнення і висновки роботи можуть бути застосовані в експериментальній психології і психолінгвістиці, формуванні мовленнєвої поведінки публічних ораторів, у написанні підручників та практичних граматики з російської мови як для її носіїв, так і для іноземців, а також у практиці міжкультурної комунікації і перекладознавства.

Апробація результатів дослідження здійснена на 34 міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: «The present and future of philology in the digitalized world» (Будапешт, 27–29 червня 2014 р.); «Русский язык вне России: инновации и традиции в преподавании» (Харків, 20–21 грудня 2014 р.); «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 19–21 березня 2014 р.); «Актуальные вопросы русской филологии: теория, методика, перевод» (Київ, 10–11 квітня 2014 р.); «Філологічна наука в інформаційному суспільстві» (Київ, 10 квітня 2014 р.); «Лінгвалізація світу» (Черкаси, 16 травня 2014 р.); «Сучасна філологія: парадигми, напрямки, проблеми» (Київ, 9 жовтня 2014 р.); «Концептосфера національної мови: когнітивний, історико-культурний та дискурсивний аспекти» (Харків, 6–7 жовтня 2014 р.); «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ, 14–15 листопада 2014 р.); «Инновации и традиции в преподавании русского языка в вузе и школе» (Харків, 17–18 грудня 2015 р.); «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 19–21 березня 2015 р.); «Ідеї В. В. Виноградова в сучасній науці про мову й літературу (до 120-річчя від дня народження)» (Харків, 14–15 квітня 2015 р.); «Сущность и явление как методологические функции в научном и философском познании (к 200-летию Шарля Ренувье)» (Кам'янець-Подільський, 2–6 жовтня 2015 р.); «Слово – текст – мовна картина світу», присвячена 180-річчю від дня народження О. О. Потебні (Харків, 5–6 листопада 2015 р.); «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 30 березня – 1 квітня 2016 р.); «Семантика мовних одиниць» (Харків, 14–15 квітня 2016 р.); «Актуальні проблеми термінології, перекладу і філології: виклики і перспективи» (Чернівці, 5–6 травня 2016 р.); «Мова і культура» (Київ, 20–23 червня 2016 р.); «Когнітивна лінгвістика у міждисциплінарному контексті: теорія і практика» (Черкаси, 8–10 жовтня 2016 р.); «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ, 10–11 листопада 2016 р.); «Україна і світ: діалог мов і культур» (Київ, 29–31 березня 2017 р.); «Мова і культура» (Київ, 25–27 червня 2017 р.); «Проблеми зіставної семантики» (Київ, 21–22 вересня 2017 р.); «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, 5–6 жовтня 2017 р.); «Ідеї Харківської філологічної школи в парадигмах сучасного гуманітарного знання: традиції і новаторство» (Харків, 19–20 жовтня 2017 р.); «Коммуникативные стратегии – 9» (Мінськ, 23 листопада 2017 р.); «Художній текст: лексика, граматики, стилістика» (Харків, 15–16 травня 2018 р.); «Проблеми мовної особистості: лінгвістика і лінгводидактика» (Київ – Черкаси, 18–20 жовтня 2018 р.); «Іноземні мови

у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи» (Харків, 20 лютого 2019 р.); Наукові читання, присвячені вшануванню пам'яті проф. С. І. Дорошенка (Харків, 28 лютого 2019 р.); «Ad orbem per linguas. До світу через мови» (Київ, 20–22 березня 2019 р.); «Мова – текст – дискурс: проблеми структури та семантики» (Харків, 15–16 травня 2019 р.); «Соціокомунікативний простір України: історія та сьогодення» (Київ, 20–21 лютого 2020 р.); Читання пам'яті Л. П. Черкасової «Науково-методична спадщина Л. П. Черкасової: продовження традицій» (Харків, 21 травня 2020 р.).

Публікації. Проблематику, теоретичні положення і практичні результати дисертаційної роботи викладено в 41 публікації загальним обсягом понад 43 др. а. (з них 41,9 др. а. належать особисто авторці): одноосібна монографія (обсягом 25 др. а.); 2 розділи колективної монографії (авторська частка – 0,5 др. а.), 17 одноосібних наукових статей у фахових виданнях України (10,4 др. а.), одна наукова стаття у фаховому виданні України у співавторстві (авторська частка – 0,35 др. а.), 4 одноосібні статті в іноземних наукових періодичних виданнях (2,1 др. а.), а також 17 робіт апробаційного характеру (15 – в українських і 2 – в зарубіжних виданнях загальним обсягом 4,6 др. а.).

Особистий внесок здобувача полягає в розробленні теоретичних засад й оригінальної методики дослідження, доборі й опрацюванні мовного та експериментального матеріалу, формулюванні теоретичних положень і висновків роботи. Наведені в дисертації ідеї, положення і тези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підтвердження ідей здобувачки. Результати дослідження опубліковані у 21 фаховому та іноземному виданні без співавторства; одна публікація, що за своїм жанром є статтею, видана у співавторстві, у якій здобувачці належить 70 % інформації. Матеріали кандидатської дисертації в докторській дисертації не використано.

Структура й обсяг роботи. Робота складається з анотацій трьома мовами, переліку умовних скорочень, словника когнітивної термінології, вступу, чотирьох розділів, висновків, списків використаної літератури (509 позицій) і джерел ілюстративного матеріалу (27 позицій), чотирьох додатків. Загальний обсяг роботи становить 449 сторінок, обсяг основного тексту дисертації – 347 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; визначено об'єкт, предмет, мету й завдання роботи, розкрито її наукову новизну, теоретичне і практичне значення, подано джерела фактичного матеріалу й охарактеризовано методи його дослідження, викладено положення, винесені на захист; наведено відомості про апробацію основних положень роботи, особистий внесок здобувачки, кількість публікацій, структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі «**Теоретико-методологічні засади вивчення складного речення в когнітивно-дискурсивному аспекті**» представлено основні етапи формування лінгвістичного атропоцентризму й когнітивної

лінгвістики, що ґрунтуються на загальнометодологічних студіях Е. Бенвеніста, В. фон Гумбольдта, Т. А. ван Дейка, Г. В. Колшанського, Р. І. Павільоніса, О. О. Потебні, Л. В. Щерби та інших і має розвиток у працях В. З. Дем'янкова, Т. Гівона, О. Є. Кібрика, О. С. Кубрякової, Дж. Лакоффа, Р. Ленекера, О. С. Мельничука, Л. Телмі, В. Чейфа та ін.; показано її тісні зв'язки з іншими науками, передусім із психологією (М. А. Алмаєв, Б. М. Величковський, Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв, О. Р. Лурія, Дж. Міллер, В. Ф. Петренко, Е. Рош, Л. С. Рубінштейн, М. В. Фалікман, Т. В. Черніговська) та із психолінгвістикою (Т. В. Ахутіна, М. І. Жинкін, О. О. Залевська, І. О. Зимня, О. О. Леонт'єв, М. П. Муравицька, Р. М. Фрумкіна); описано наявні в сучасній науці про мову моделі породження і сприйняття мовного висловлювання (Т. В. Ахутіна, В. З. Дем'янков, М. І. Жинкін, О. О. Залевська, І. О. Зимня, В. Б. Касевич, С. Д. Кацнельсон, В. Левельт, О. О. Леонт'єв), що цілком засвідчує новітній міждисциплінарний підхід до вивчення і опису одиниць мови, зокрема складного речення, у сучасному мовознавстві.

Отже, теоретична концепція дослідження складного речення в дисертації ґрунтується на таких методологічних постулатах: 1) мислення – це глобальний породжувальний модуль, внесок якого у створення вербального повідомлення є доміантним; 2) функціонування мови в процесах породження і сприйняття мовних висловлювань потрібно розглядати у взаємодії з усією когнітивною діяльністю людини, а саме із процесами мислення, уваги, пам'яті тощо; 3) мовна діяльність разом з іншими психічними процесами формує свідомість людини та забезпечує її взаємодію з навколишнім світом; 4) мова є семіотичною системою, орієнтованою на соціум і використовуваною для реалізації мовної діяльності, а отже, мова і мовлення не протиставлені, а доповнюють одне одного; 5) мовна діяльність є одним з видів когнітивної діяльності людини, а мовна форма в зовнішньому мовленні віддзеркалює когнітивні структури, які людина конструює у своїй свідомості, суб'єктивно пізнаючи об'єктивний світ; 6) спостереження за всіма компонентами, з яких складена когнітивна система людини як біологічного виду, можливе передусім крізь призму мовної діяльності; 7) результатом мовної діяльності постає дискурс; 8) мовні одиниці, зокрема синтаксичні, які є складниками дискурсу, когнітивно мотивовані.

Під час вивчення дискурсу та одиниць, які є його складниками, потрібно враховувати такі чинники: 1) дані про мислення і мовну діяльність, отримані в суміжних з лінгвістикою науках («когнітивне зобов'язання» Дж. Лакоффа); 2) соціальний, національний та культурний контекст, у якому здійснюють комунікацію; 3) прагматичну ситуацію: пресупозиції та інтенції адресанта та адресата висловлювання, їхні іллокутивні цілі, модус комунікації (усний чи писемний), стиль і жанр мовленнєвого твору.

У когнітивних науках переважає інтегральний підхід до мовної системи та її функціонування в соціальному досвіді людини. Новим аспектом у випрацьовуванні теоретичного підґрунтя пропонованого дослідження є перегляд традиційної для лінгвістики термінологічної опозиції *мова (мовний) /*

мовлення (*мовленнєвий*). У новітніх лінгвістичних дослідженнях термін «мова» розуміють і як семіотичну систему, і як механізм реалізації мовної діяльності. Термінологічне вживання поняття «мовлення» за такого підходу постає надмірним, цей термін використовують за традицією у випадках, коли потрібно протиставити статичність мови та процесуальність її функціонування. Таке розуміння наведеної опозиції прийняте за основу в пропонованому дослідженні. Не заперечуючи використання понять «мовлення», «мовленнєвий» з урахуванням наявних у мовознавстві традицій, у дисертації, за можливості, замінюємо їх на терміни «мова» і «мовний».

Первинна орієнтація когнітивної науки на комп'ютерну метафору, а також активне входження комп'ютерних технологій і, як наслідок, комп'ютерних термінів у повсякденне життя людини зумовили використання в метамові дисертації нової термінології, етимологічно пов'язаної із програмуванням та штучним інтелектом. До таких термінів належить переосмислена комп'ютерна лексика, яка досить точно, на нашу думку, характеризує два можливих режими існування мови – *онлайн* (використання) і *офлайн* (зберігання). Режим *онлайн* передбачає використання мови між індивідами в реальному часі та співвіднесений з такими когнітивними процесами, як увага, мислення, короткочасна пам'ять, породження текстів, сприйняття, розуміння в умовах, обмежених часом безпосереднього комунікативного акту. Явища *офлайн* характеризують мову, що перебуває в автономному режимі, коли вона є засобом зберігання і впорядкування інформації для подальшого використання в режимі *онлайн*. До таких когнітивних феноменів належать довготривала пам'ять людини, лексикон, фреймова семантика, концептосфера тощо. Відповідно до таких уявлень у сучасних лінгвістичних дослідженнях у роботі розмежовано *офлайнові* й *онлайнові* методики аналізу мовних одиниць.

Офлайн-методики зосереджені на вивченні лінгвістичної компетентності комунікантів та свідомому доборі ними мовних засобів, який не обмежений певним часом. *Онлайн-методики* слугують для дослідження мовної діяльності учасників комунікації в реальному часопросторі «тут і зараз», зосереджуючись насамперед на неусвідомленій активації з довготривалої пам'яті потрібних мовних одиниць і використанні певних комунікативних стратегій у динамічних процесах породження і сприйняття дискурсу. Використання сукупності онлайн-та офлайн-приймів й операцій в експериментальній частині цього дослідження дали змогу глибше проникнути в ментальну граматику носіїв мови й прояснити особливості породження і сприйняття складних речень в усному науково-професійному дискурсі.

До метамови дослідження введено нову термінологічну опозицію: *серіалізація* (когнітивний процес, що відбувається під час породження усного повідомлення на етапі лінеаризації (кодування) внутрішнього мовлення в зовнішнє мовленнєве висловлювання адресантом) і *десеріалізація* – процес, обернений до серіалізації, що позначає делінеаризацію (декодування), установлення змісту повідомлення адресатом. Коректність і зручність

використання цих термінів для опису етапів лінеаризації внутрішнього мовлення в зовнішнє і декодування смислу почутого можна обґрунтувати тим, що й *серіалізацію*, і *десеріалізацію* звукового повідомлення здійснюють певними серіями – зручними для промовляння і сприйняття сегментами, або дискурсивними одиницями. Дискурсивний статус і місце складного речення в цих когнітивних процесах розглянуті в третьому розділі роботи.

У межах когнітивно-дискурсивної парадигми мова – це інструмент для безпосередньої об'єктивації думки у вербальне повідомлення. У зв'язку із цим постає важливе дослідницьке питання про роль синтаксису та його одиниць, зокрема складного речення, у цьому процесі, адже синтаксис кожної конкретної мови слугує не для безпосередньої номінації предметів, явищ та їхніх властивостей у процесі комунікації, а для того, щоб актуалізувати доступними йому засобами семантико-синтаксичні зв'язки та логічні відношення між елементами тієї чи тієї інформації для її сприйняття, упорядкування, зберігання і подальшого використання в комунікативній діяльності. Уважаємо, що завданням когнітивно-дискурсивного синтаксису складного речення є з'ясування власне лінгвістичних закономірностей і механізмів актуалізації в цих мовних одиницях синтаксичних зв'язків та семантичних відношень, що закріплені у свідомості носіїв мови й можуть забезпечити їхню повноцінну комунікацію.

У другому розділі «**Питання теорії складного речення в контексті зміни наукових парадигм**» розглянуто й сформульовано ключові положення різних синтаксичних напрямів вивчення складного речення (логіко-граматичного, структурно-семантичного, семантичного, функціонального й когнітивного), які становлять теоретичне підґрунтя когнітивно-дискурсивного синтаксису, що сьогодні активно розвивається. Визначено такий вектор еволюції інтерпретаційних підходів до аналізу мовних об'єктів, зокрема й складного речення: 1) *мовний об'єкт як факт мови* → 2) *структура мовного об'єкта* → 3) *семантика мовного об'єкта* → 4) *функції мовного об'єкта* → 5) *мовний об'єкт як результат мислення*.

Усебічний розгляд еволюційних процесів розвитку синтаксису складного речення дає підстави стверджувати, що ядро теорії складного речення, яке становить його вивчення в когнітивно-дискурсивній парадигмі, вже склалося, якщо поєднати в одне ціле всі узгоджені між собою концепції різних підходів (від традиційних до функціональних) до аналізу цієї синтаксичної одиниці. Однак далеко не всі положення попередніх граматик можуть бути автоматично перенесені до когнітивного синтаксису, оскільки когнітивно-дискурсивний опис складних речень передбачає не лише аналіз їхньої формальної організації та особливостей семантичного наповнення, а й вивчення дискурсивних чинників їхнього породження, способів зберігання в пам'яті та співвіднесення з ментальними структурами знання носіїв мови (М. М. Болдирев, Т. Гівон, О. Є. Кібрик, А. О. Кібрик, В. І. Подлеська, І. П. Сусов, В. Чейф та ін.).

Назвемо ключові положення різних шкіл і напрямів у вивченні складного речення, що становлять теоретичну базу дослідження:

1. *Логіко-граматичний напрям* актуалізував конституційні характеристики складного речення, які досі визнають як інваріантні в будь-якому підході до його аналізу: 1) складні речення поділені на складносурядні (ССР) і складнопідрядні (СПР) на основі протиставлення сурядного та підрядного зв'язків; 2) опозиція сурядності та підрядності оснований на рівноправності / нерівноправності частин, що входять до складного речення; 3) формальним показником сурядності та підрядності є засоби зв'язку компонентів складного речення; 4) між простим і складним реченням є певний структурний ізоморфізм (Ф. І. Буслаєв, М. І. Греч та ін.). Безсполучникові складні речення (БСР) у логіко-граматичній теорії розглянуті як речення з випущеними сполучниками й розподілені на основі їхнього змістового співвіднесення між ССР і СПР.

2. *Структурно-семантична школа* виокремлює такі фундаментальні характеристики складного речення: поліпредикативність формальної організації за комунікативної цілісності в практиці мовного спілкування, а також наявність власних структурних моделей. У структурно-семантичній класифікації складних речень БСР є окремим видом поліпредикативних утворень (В. А. Белошапкова, В. В. Виноградов, С. І. Дорошенко, М. С. Поспелов та ін.).

3. У *семантичному синтаксисі* представлено надзвичайно важливі ідеї про «глибинний» (семантичний) і «поверхневий» (граматичний) синтаксис, а також про наявність варіативних рядів синонімічних синтаксичних конструкцій (Л. С. Бархударов, І. Р. Вихованець, О. К. Жолковський, І. О. Мельчук, Н. Хомський та ін.). Принциповим для нашого дослідження є сформоване в семантичному синтаксисі уявлення про семантичну структуру елементарного (біпредикативного) складного речення, яка містить дві ситуації, об'єднані сполучним конектором. Від засобу зв'язку залежить тип семантико-синтаксичних відношень, що виражає це складне речення в поверхневому синтаксисі. За такого підходу абсолютною семантичною вершиною в складному реченні є засіб зв'язку між предикативними одиницями, який визначають як суперпредикат (термін М. І. Черемисіної). Від суперпредиката залежать відношення між частинами складного речення: вони можуть бути симетричними (ССР) або асиметричними (СПР) – у цьому разі залежні предикативні одиниці виступають у ролі актантів, атрибутів або сирконстантів.

За ступенем семантичної зв'язності виділяють два класи складного речення: конструкції сильного типу, у яких залежна частина заповнює семантичну валентність одного з компонентів головної частини (СПР із сентенціальним додатком (з'ясувальні) й із сентенціальним означенням – атрибутивні), та конструкції слабого типу, що співвіднесені одна з одною через суперпредикат (сполучний конектор), який є семантичною вершиною складного речення, оскільки має виразну семантику, що впливає на характер семантичних відношень між предикативними одиницями – ССР і СПР із сентенціальним сирконстантом (обставинні). Безсполучниковість за такого підходу не є третім,

відмінним від сурядності та підрядності, способом структурно-семантичної організації складного речення. БСР розподілені по класах сурядних і підрядних конструкцій. У цьому разі залишається змога виділення БСР на інших підставах – функціонально-прагматичних і когнітивних.

4. У *комунікативно-функціональному синтаксисі* граматичний опис речення побудовано за принципом «від значення до форми» та зорієнтовано на позицію адресанта, який породжує мовні повідомлення для трансляції своїх думок. У межах цього напрямку розроблена методика аналізу одиниць синтаксису на засадах інтеграції теорії функціонально-семантичних полів і теорії прототипів, у яких визначальними для нашого дослідження є такі термінологічні опозиції, як *центр / периферія; інваріант / прототип* (О. В. Бондарко, М. В. Всеволодова, Г. О. Золотова та ін.). Функціональний підхід до аналізу синтаксичних конструкцій засвідчив, що один і той самий зміст може бути переданий як складним реченням, так і простим реченням або їхніми текстовими аналогами, що зумовило появу класифікацій синтаксичних одиниць за семантико-синтаксичними відношеннями між їхніми компонентами.

5. *Когнітивно-дискурсивний синтаксис* спирається на «постулат про первісне когнітивне вмотивування мовної форми: тією мірою, якою мовна форма мотивована, вона “відображає” когнітивну структуру, що стоїть за нею» (за О. Є. Кібриком). Отже, породження висловлювання (речення) становить перехід від глибинних семантичних структур до поверхневих компонентів зв’язного мовлення, тому реконструкція когнітивних структур стає можливою лише завдяки встановленню динамічних зв’язків між синтаксичними та ментальними утвореннями. У межах когнітивного синтаксису формується системний поліаспектний підхід до вивчення складного речення, за якого беруть до уваги не лише формальну організацію синтаксичного многочлена, а й прагматичний і когнітивний компоненти його функціонування в певному дискурсі (О. Є. Кібрик, А. О. Кібрик, І. П. Сусов, О. В. Федорова, В. Чейф та ін.).

Отже, вивчення складного речення в когнітивно-дискурсивному аспекті має бути комплексним і здійснюваним з урахуванням його формально-семантичної організації, функціонально-комунікативних характеристик, когнітивно-дискурсивних та екстралінгвістичних чинників. Такий підхід уможливить істотну зміну уявлень про природу цієї синтаксичної одиниці та роль засобів зв’язку предикативних одиниць, що маркують різноманітні смисли. Особливо актуальним таке дослідження є для усного модусу дискурсу, у якому, на нашу думку, представлені первісні синтаксичні структури, співвідносні з когнітивними семантико-синтаксичними інваріантами, закріпленими в ментальній граматиці носіїв мови.

У третьому розділі «**Складне речення в усній науково-професійній комунікації: породження і сприйняття**» визначено інваріанті характеристики сучасної науково-професійної комунікації, зокрема в умовах інформаційного простору Інтернету, та ступінь спонтанності наукового повідомлення, яке виголошують без опертя на писемний текст; обґрунтовано використання

віртуальної мінілекції як репрезентативного матеріалу дослідження; проаналізовано результати експериментального дослідження синтаксичного компонента мінілекцій, яке проходило у два етапи за онлайн- і офлайн-методиками. Це дало змогу схарактеризувати усне складне речення, властиве усному модусові наукової комунікації, із урахуванням: 1) *когнітивної позиції адресата (слухача), який сприймає наукове повідомлення на слух*: визначити когнітивні стратегії членування дискурсу на синтаксичні одиниці в режимі онлайн; установити дискурсивний статус речення як проміжної одиниці дискурсу та ступінь стійкості синтаксичних зв'язків у складному реченні за його акустичного сприйняття; з'ясувати основні способи трансформації усного складного речення в писемний модус існування; 2) *когнітивної позиції адресанта (мовця) наукового монологу, виголошеного без писемного тексту*: визначити дискурсивний статус речення в усному науковому монолозі; дослідити процеси, спричинені спонтанним характером породження наукового монологу, релевантні для складного речення; описати основні структурно-семантичні моделі складних речень і найчастотніші засоби зв'язку їхніх компонентів, представлені в усному модусі наукового дискурсу.

Науково-професійному дискурсові присвячено значну кількість робіт, у яких цей феномен постає як лінгвoseміотична діяльність людини, зреалізована в різних галузях теоретичного та практичного знання, відповідно до чого створено типології дискурсу (педагогічний, економічний, медичний, юридичний тощо), визначено його аспектуальні ознаки (психологічні, соціально-культурологічні, ситуаційні тощо), описано сукупності специфічних текстів і характерні для них мовні одиниці різних рівнів (В. І. Карасик, І. А. Колеснікова, О. М. Кравченко, В. С. Лук'янець, Л. В. Озадовська та ін.). Однак інтерес учених до наукової комунікації не слабшає, про що свідчать численні дослідження останніх років, присвячені лінгвофілософським, лінгвокогнітивним, функціонально-прагматичним та соціокультурним характеристикам науково-професійного дискурсу, а також особливостям його функціонування в умовах нового інформаційного простору – мережі Інтернет (М. О. Антошинцева, Л. С. Бейлінсон, С. І. Бибик, Н. В. Данилевська, Л. Ф. Компанцева, Н. О. Мішанкіна, С. М. Ягодзінський та ін.).

Отже, завдяки сучасним інноваційним технологіям науково-професійний дискурс виходить за межі традиційного теоретико-пізнавального й виробничого простору в ширші соціокультурні практики. Усе це зумовлює потребу оновлення і переосмислення лінгвістичного підходу до вивчення вказаного феномена, який має містити як необхідні когнітивний, прагматичний та культурологічний складники. І якщо писемні форми й жанри наукової комунікації досить традиційні та стійкі й уже не одне десятиліття перебувають під пильною увагою лінгвістів, то усний модус наукового дискурсу, зокрема його синтаксична організація, ще недостатньо вивчений та описаний у нових реаліях існування.

Здійснення усного наукового монологу без опертя на писемний текст пов'язане з використанням мови в реальному часі й характеризується

обмеженістю в ньому та незворотністю, тому має досить значний ступінь спонтанності, попри необхідне попереднє підготовлення мовця. Чинник спонтанності є одним з основоположних критеріїв вивчення реалізації усного дискурсу та його складників у реферованому дослідженні. На особливу увагу за такого підходу заслуговує вивчення когнітивних механізмів убудовування до усного наукового дискурсу синтаксичних одиниць різної формальної організації адресантом, а також їхнє сприйняття адресатом повідомлення, адже синтаксис – це вершинний рівень вербального оформлення дискурсу, тому синтаксичні одиниці мають бути підпорядковані законам його структурної організації.

З урахуванням сказаного постає питання про дискурсивний статус речення, яке традиційно вважають центральною мовною одиницею. Проте в багатьох сучасних дослідженнях реченню відмовлено в статусі «базової одиниці» усного мовлення (С. В. Андреева, А. О. Кібрик, В. І. Подлесьська, Н. С. Філіппова та ін.). Наявність альтернативних поглядів на дискурсивний статус речення в усній мові стало підставою для проведення комплексного дослідження, спрямованого на сегментування усного наукового монологу, виголошеного без опертя на писемний текст, на речення і некінцеві елементарні дискурсивні одиниці, яке проведено в два етапи за допомогою онлайн-ових й офлайн-ових методів та прийомів.

На першому етапі матеріалом дослідження слугували відеозаписи 12 мінілекцій на актуальні теми сучасної лінгвістики й когнітивних наук провідних мовознавців (А. О. Кібрика, Г. Ю. Крейдліна, М. О. Кронгауза, К. А. Лютикової, В. О. Плунгяна та ін.), виголошені без писемного супроводу, та їхні відповідні письмово зафіксовані версії, розміщені безпосередньо після лекційного відеоматеріалу. Вони представлені на сайті інтернет-проекту про сучасні фундаментальні наукові дослідження «ПостНаука». Наявність на сайті усних і писемних версій одних і тих самих мінілекцій надає унікальну змогу визначення когнітивних механізмів адаптації усного тексту до іншого – писемного – каналу передавання інформації. До того ж усний текст належить безпосередньо його творцеві (мовцеві-вченому), тоді як писемна версія виконана переважно професійним слухачем-редактором.

Статистичне опрацювання і порівняльний аналіз результатів сегментації мінілекцій на синтаксичні одиниці, які авторка цього дослідження здійснила за офлайн-методикою (тобто кількість прослуховувань не обмежена й залежала від свідомого потрактування синтаксичної організації того чи того речення), із писемними версіями цих самих мінілекцій, викладеними на сайті «ПостНаука», підтвердили, що в усному науковому монолозі речення є досить валідною дискурсивною одиницею, яку усвідомлюють різні адресати без істотних розбіжностей унаслідок багаторазового прослуховування. Більшість виявлених невідповідностей між синтаксичною організацією усних текстів та їхніх писемних аналогів спричинені усуненням мовних девіацій та мовної надмірності, властивих спонтанному мовленню, а також процесом

перекодування усної мови (УМ) у писемну (ПМ) з дотриманням закріплених традицією правил писемної наукової комунікації. Серед цих невідповідностей можна зазначити, наприклад, такі:

1. Елімінація модусної частини в СПР з підрядним з'ясувальним у тих випадках, якщо така трансформація не порушує послідовності викладу й не спотворює змісту висловлення:

УМ: *Интересно, что у когнитивной науки есть даже свой собственный день рождения...* → **ПМ:** *У когнитивной науки есть даже свой собственный день рождения...* (<http://postnauka.ru/video/41682>).

2. Усунення «надлишкового» паралелізму предикативних одиниць у межах однієї синтаксичної конструкції:

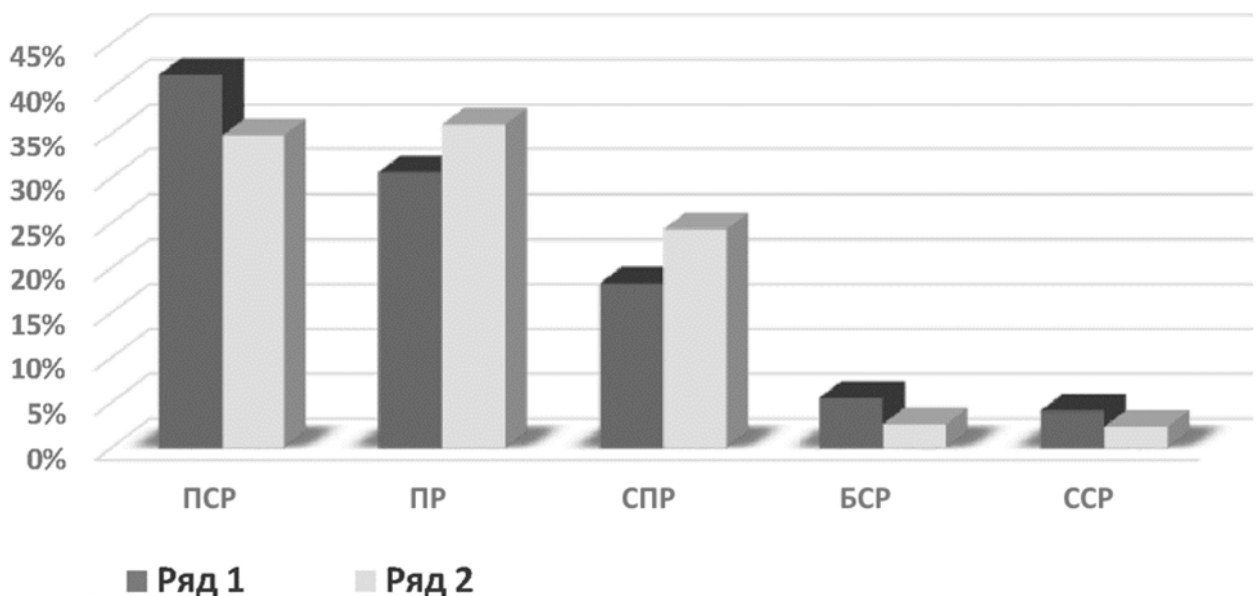
УМ: *Во время устной речи мы жестикулируем, мы улыбаемся, или, наоборот, хмуримся, мы меняем интонацию, то есть мы воздействуем на собеседника разными способами* (<http://postnauka.ru/video/8674>). → **ПМ:** *Во время устной речи мы жестикулируем, улыбаемся или, наоборот, хмуримся, меняем интонацию, то есть воздействуем на собеседника разнообразными способами* (<http://postnauka.ru/video/40270>).

В останньому прикладі в усному висловлюванні наявний ефект синтаксичного праймінгу, який досить поширений у спонтанній комунікації. Синтаксичний праймінг визнають одним з найважливіших ефектів імпліцитної пам'яті («пам'яті без усвідомлення»), заснованим на активації ментальної репрезентації відповідної синтаксичної структури, яку за можливості й відтворює адресант повідомлення в наступних частках інформації, економлячи когнітивні зусилля (Ш. Т. Гріс, М. В. Русакова, О. В Федорова). У такий спосіб синтаксичний праймінг зменшує час, потрібний для породження спонтанного висловлювання, що сприяє посиленню плавності мовлення.

З'ясовано, що продукуванню наукового повідомлення в режимі онлайн властива стійка мовна надмірність, яка дає змогу мовцеві розподілити семантичні акценти поданої інформації, виділивши найважливіші відрізки дискурсу; зробити паузу та сфокусувати увагу на наступній частці пропонованого матеріалу. Про це свідчать отримані кількісні результати: перекодування усної мови в писемну мову показує реальне зменшення слововживань (пор.: УМ – 17824 vs ПМ – 16572 слова). Утім, дублювання референційних форм, різноманітні повтори, плеоназми, синтаксичний праймінг в усному модусі не погіршують якості наукового тексту, а, навпаки, консолідує зусилля мовця і слухача у спільному акті комунікативної діяльності, полегшуючи процеси як породження, так і сприйняття повідомлення. Випадків економії мовних засобів в усному науковому повідомленні не виявлено.

Кількість синтаксичних одиниць у писемному тексті, навпаки, збільшена (пор.: УМ – 774 vs ПМ – 850 речень), що є результатом адаптації первинного усного тексту до вторинного каналу передавання інформації – писемного. Поділ дискурсу на синтаксичні одиниці за офлайн-методикою засвідчив, що кількість

складних синтаксичних утворень (69,4 %) практично вдвічі перевищує кількість простих речень (30,6 %). Пріоритетну позицію займають поліпредикативні (багатокомпонентні) складні речення (ПСР) – 41,5 %, для яких характерне багатоступеневе підпорядкування предикацій, а також двокомпонентні СПР (18,3 %). ССР (4,1 %) і БСР (5,5 %) представлені в усному модусі наукового дискурсу незначною мірою. Підрядні зв'язки між частинами складного речення, як показав порівняльний аналіз усних і писемних версій мінілекцій, переважно зберігаються і в усному, і в писемному модусах. Збільшення кількості речень у писемних версіях мінілекцій відбувається за рахунок поділу складного речення на окремі речення в місцях, де його складники були з'єднані за допомогою сурядного або безсполучникового зв'язків (див. графік):

Графік 1. Співвідношення структурних типів речень в усному й писемному модусах науково-професійного дискурсу.

Ряд 1 – речення усного модусу науково-професійного дискурсу (інтроспективна сегментація мінілекцій за офлайн-методикою, запроваджена авторкою реферованого дослідження).

Ряд 2 – речення писемного модусу (за писемними версіями мінілекцій на сайті «ПостНаука»).

У другому етапі цієї частини дослідження взяли участь студенти-філологи старших курсів Київського національного університету імені Тараса Шевченка і Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (загальна кількість – 50 осіб), які прослуховували одну з мінілекцій у режимі онлайн (<http://postnauka.ru/video/8674>), одночасно сегментуючи її писемне розшифрування, подане без розділових знаків, на синтаксичні одиниці (за онлайн-методикою). Потім респонденти мали час для усвідомленої відповіді на запитання анкети (за офлайн-методикою).

Аналіз сегментації пропонованого тексту та анкетування дали змогу висновкувати, що слухачі у звуковому сприйнятті наукового повідомлення використовують переважно дві когнітивні стратегії: більшість учасників (70 %)

застосовували так звану *макростратегію*, тобто виокремлювали здебільшого не речення, а структурно-сміслові блоки, об'єднані однією темою; інші (30 %) – *мікростратегію*, сегментуючи текст переважно на елементарні предикації. Найбільшу варіативність спостерігаємо в разі сегментації речень, у яких були наявні предикації з анафоричними сурядними сполучниками **и, но, а**, оскільки через досить швидкий темп мовлення і відсутність чітко вираженого інтонування важко визначити належність предикації з відповідним сполучником до попередньої чи наступної одиниці дискурсу. Порівняємо один і той самий уривок дискурсу, членований за макростратегією (приклад 1) та мікростратегією (приклад 2):

1. *В Интернете есть много казалось бы абсолютно бессмысленных шуток словечек/ которые не выполняют такой понятной коммуникативной функции/ но они выполняют чрезвычайно важную игровую функцию// И оказывается/ что игра тоже прежде всего характеризует устную разговорную речь/ потому что игра сближает собеседников/ и многочисленные эксперименты в Интернете/ когда/скажем/ вместо букв используются цифры/ иногда бывают ребусы/ служат именно для того чтобы оживить письменную речь/ сделать ее более игровой/ и тем самым сделать общение/ сформировать общение по образцу именно устного общения/а не письменного монолога//* (2 речення).

2. *В Интернете есть много казалось бы абсолютно бессмысленных шуток/ словечек/ которые не выполняют такой понятной коммуникативной функции// Но они выполняют чрезвычайно важную/ игровую функцию/ и оказывается/ что игра/ тоже прежде всего характеризует устную разговорную речь/ потому что игра сближает собеседников// И многочисленные эксперименты в Интернете/ когда/скажем/ вместо букв используются цифры/ иногда бывают ребусы/ служат именно для того/ чтобы оживить письменную речь/ сделать ее более игровой// И тем самым сделать общение/ сформировать общение/ по образцу именно устного общения/а не письменного монолога//* (4 речення).

Примітка. / – некінцеві елементарні дискурсивні одиниці, що входять до складу більших дискурсивних одиниць, або сегменти дискурсу, які відповідають різним видам хезитацій (незаповнені паузи, дискурсивні слова, вставні та вставлені конструкції, лексичні повтори тощо); // – завершення речення.

Отже, унаслідок використання макростратегії істотно збільшилася частка поліпредикативних контамінованих утворень, що за своєю формальною організацією є ПСР, частини яких пов'язані різними видами синтаксичного зв'язку й об'єднані в одне ціле на семантичній основі. Досить стабільним залишився відсоток СПР із «прозорою» структурно-семантичною організацією, а кількість ССР і БСР зменшилася за рахунок поділу цих одиниць на окремі предикації або за рахунок їхнього входження до складніших структурних утворень, що збільшило в такий спосіб кількість простих речень і багатокомпонентних конструкцій. За даними анкетування, переважна частина респондентів (близько 78 %) під час сегментації дискурсу на речення спиралася

передусім на семантичний критерій. Інтонація і наявність тривалішої паузи наприкінці висловлювання, які традиційно уналежнюють до основних ознак речення, як засвідчив експеримент, досить варіативні за природного (одноразового) сприйняття наукового повідомлення. Синтаксичний критерій, на думку учасників експерименту, посів останнє місце з-посеред чинників, що визначають членування усного мовлення на речення. Утім, потрібно зауважити, що синтаксична організація дискурсу, незалежно від обраної стратегії, істотно підсвідомо впливала на його членування: сильні підрядні зв'язки сприйняті як нерозчленовані, а слабкі – сурядні і безсполучниковий – членували й піддавали різним модифікаціям, що не впливало на загальне розуміння трансльованої інформації. Екологічна валідність експерименту, здійсненого за онлайн-методикою, була певною мірою порушена через наявність перед очима учасників писемного тексту. У своїх анкетах вони вказали, що під час поділу тексту на синтаксичні одиниці неусвідомлено орієнтувалися на засвоєні в процесі вивчення мови пунктуаційні стереотипи. Це підтверджує значний вплив писемної мови й рівня лінгвістичної компетенції на сприйняття і поділ усного тексту на синтаксичні одиниці в експериментальних умовах.

Отже, перший і другий етапи дослідження дали змогу встановити зв'язок між дискурсивним статусом складного речення і його семантико-синтаксичною організацією на рівні сприйняття усного наукового повідомлення різними слухачами. Онлайн- і офлайн-методики роботи з експериментальним матеріалом взаємно доповнили одна одну й уможливили опис усвідомлених й неусвідомлених процесів членування усного повідомлення на синтаксичні одиниці. Отримані на обох етапах експериментальні дані підтверджують, що підрядний зв'язок є найсильнішим і може бути визнаним вихідним для об'єктивації в зовнішнє висловлювання складних нерозчленованих комплексів пов'язаних між собою ситуацій, фактів та явищ, що засвоєні в життєвому досвіді мовця й закріплені в його свідомості як ієрархічно структуровані когнітивні інваріанти. Безсполучникові та сурядні зв'язки є слабкішими: вони представлені незначною мірою і у разі сегментації усного тексту на синтаксичні одиниці зазнають істотних трансформацій як під час багаторазового, так і під час одноразового його сприйняття.

У результаті аналізу синтаксису усних мінілекцій виявлено, що на синтаксичну організацію усного наукового повідомлення, виголошеного без опертя на писемний текст, з одного боку, впливають такі чинники, як професійний і комунікативний досвід оратора, сформовані у його свідомості уявлення про писемне наукове мовлення, наявні в мові традиції і правила із синтаксису й стилістики, пов'язані зі способом викладу потрібної інформації в науковому стилі; а з іншого – чинник обмеження за часом, що зумовлює спонтанність викладу і певний автоматизм у виборі мовних засобів.

У динамічному процесі онлайн-ого породження наукового монологу мовець спочатку не продумує синтаксичної моделі речення, яке він має намір виголосити. Синтаксичні структури, засвоєні й закріплені у свідомості,

здебільшого автоматично дістають з довгострокової пам'яті та серіалізують у зовнішнє мовлення, наповнюючи потрібним лексичним матеріалом, про що свідчать такі властиві спонтанному мовленню явища, як дублювання референційних форм (іменник / займенник), ефекти синтаксичного праймінгу (повтори, плеоназм та паралелізм предикативних одиниць), хезитації (паузи обмірковування) тощо. Мовець під час продукування наукового повідомлення може змінювати синтаксичну перспективу висловлювання або коригувати сказане, породжуючи синтаксичні утворення, властиві лише усному модусові комунікації.

Для усного модусу наукового дискурсу характерний складний синтаксис, проте корпус формальних типів складних речень і засобів зв'язку в них істотно обмежений. Перебуваючи в стані емоційного напруження і обмеження за часом, які здебільшого супроводжують процес онлайн-комунікації, мовець несвідомо обирає з усього репертуару закріплених у його свідомості синтаксичних конструкцій моделі прототипні, тобто ті, що є найбільш репрезентативними, типовими для позначення тієї чи тієї ситуації, а також зручними для їхнього адекватного сприйняття адресатом висловлювання. Виявлено, що в процесі спонтанного породження наукового монологу мовці використовують складні речення різних типів (*з'ясувальні, означальні, причини та наслідку, умови, часу, мети, допусту, єднальні, пояснювальні, протиставні та зіставні* тощо), об'єднаних за допомогою переважно доміантних для кожного типу відношень сполучних конекторів (*что, который, потому что, поэтому, если, когда, чтобы, хотя, и, то есть, но, а*), які не допускають двозначного розуміння і добре відомі адресатові. А слухачі зв'язують почуте із семантико-синтаксичними моделями, що засвоєні в процесі природного оволодіння мовою та навчання, і не мають особливих труднощів, десеріалізуючи зміст усного наукового повідомлення.

На особливу увагу заслуговують складні речення *наслідку* зі сполучним конектором *поэтому*. За допомогою наявних у сучасній лінгвістиці синтаксичних тестів (метод гніздування, метод за позицією сполучника, критерій Є. М. Ширяєва, обмеження на сурядну структуру та ін.) встановлено, що ця лексема, виконуючи функцію засобу зв'язку, є перехідним явищем сучасної граматичної системи: вона поступово втрачає статус самостійної частини мови й наближається до підрядних сполучних засобів зв'язку.

Експериментальна частина дослідження та інтроспективний аналіз синтаксису мовця засвідчили, що доміантні засоби зв'язку мають сильну позицію в ментальному лексиконі мовця, тому вони досить часто реалізовані ним під час спонтанного породження наукового повідомлення, полегшуючи в такий спосіб процес сприйняття інформації слухачем.

Отже, можна зробити висновок, що в протиставленні двох модусів науково-професійного дискурсу «усний vs писемний» усний (спонтанний) є первинним, а усне речення є прототипом писемного: саме в спонтанній комунікації виявлені первинні синтаксичні структури, співвідносні

з когнітивними семантико-синтаксичними інваріантами, що закріплені у свідомості носіїв мови. У цьому разі не заперечуємо значний вплив писемної мови й стилістичних норм, властивих науковому стилю, на усний модус наукового дискурсу. Опозицію *первинність / вторинність* тут потрібно розуміти в контексті первинного природного отримання зі спонтанної активності свідомості найбільш зручних, зрозумілих і типових синтаксичних форм з доміантними сполучними конекторами для подання потрібного знання в усному модусі комунікації і вторинності його писемного аналога, коли автор повідомлення має зумовлену відтермінуванням у часі змогу для ретельнішого викладу наукової інформації відповідно до прийнятих у суспільстві мовних і стилістичних норм.

У четвертому розділі «**Російське складне речення в аспекті теорії прототипів: когнітивні інваріанти та механізми їхньої актуалізації в спонтанній комунікації**» розроблено авторську методику проведення експериментального дослідження, що охоплює три блоки завдань, послідовне виконання яких дало змогу **визначити** закріплені в *ментальній граматиці* носіїв мови 1) *засоби зв'язку* компонентів складного речення, що є прототипними для вираження інваріантних семантико-синтаксичних відношень між його частинами; 2) *прототипні конструкції та синонімічні до них варіанти* (складне речення, просте речення, ускладнене просте речення), що об'єктивують у поверхневому синтаксисі когнітивні семантико-синтаксичні інваріанти; 3) *варіанти* прототипних конструкцій, властиві повсякденному та науково-професійному дискурсам.

У сучасній русистичі є дослідження, у яких по-різному вирішене питання проникнення в ментальну граматику носіїв мови (Т. В. Ахутіна, А. О. Кібрик, О. Р. Лурія, М. В. Русакова, Т. В. Черніговська та ін.). Оскільки основою вивчення усного синтаксису в когнітивно-дискурсивній парадигмі постає опис когнітивної діяльності мовця, виявлений у його мовній поведінці (дискурсі), а реконструкція когнітивних структур визнана можливою лише за даними зовнішньої мовної форми (за О. Є. Кібриком), у цій частині роботи запроваджено експериментальне дослідження в контексті теорії прототипів та явища синтаксичної варіативності (М. М. Болдирев, О. В. Бондарко, Г. О. Золотова, О. Є. Кібрик, Л. О. Фурс та ін.), яке є досить продуктивним для виявлення в ментальній граматиці носіїв мови певного співвідношення між ментальною репрезентацією тієї чи тієї типової ситуації або ситуативного комплексу та їхнім об'єктивуванням у поверхневому синтаксисі різними типами речень.

Різні категорійні семантико-синтаксичні відношення, закріплені у свідомості носія мови для маркування зв'язку між різними ситуаціями, об'єктами й явищами дійсності, розглянуто в роботі як *когнітивні семантико-синтаксичні інваріанти*, презентація яких у мові може бути здійснена за рахунок вибору мовцем з варіативного синонімічного ряду відповідної його задумові синтаксичної конструкції.

Синтаксичним прототипом у наявному варіативному ряді вважаємо

конструкцію, що найточніше й найоднозначніше виражає семантику когнітивного інваріанта та яку найчастіше відтворюють різні мовці в процесі усної комунікації, оскільки отримання її зі спонтанної активності свідомості не потребує особливих когнітивних зусиль.

У сучасній лінгвістиці є два способи визначення прототипної одиниці із синонімічного варіативного ряду: 1) експериментально з урахуванням мовної інтуїції носіїв мови; 2) через аналіз частотності вживання тієї чи тієї синтаксичної одиниці на великому обсязі мовного матеріалу з використанням можливостей корпусних методів дослідження (А. Мустайокі та ін.). У представленій у цьому розділі роботи методиці визначення прототипних конструкцій, що об'єктивують у поверхневому синтаксисі глибинні семантико-синтаксичні інваріанти, використано як експериментальні психолінгвістичні, так і корпусні методи аналізу мовного матеріалу.

Дослідження передбачало послідовне виконання таких завдань:

1. Спрямований асоціативний експеримент на визначення прототипних сполучних конекторів в складному реченні, під час проведення якого учасники мали записати в запропоновану таблицю перший, що спав на думку, засіб зв'язку, за допомогою якого можна було б маркувати в складному реченні семантико-синтаксичні відношення, що визнані найхарактернішими для усного наукового дискурсу на попередньому етапі дослідження: *об'єктно-з'ясувальні, означальні, причини, наслідку, умови, мети, допусту, часу, єднальні, протиставні, зіставні, пояснювальні*.

2. Розподіл на шкалі послаблення ступеня прототипності синонімічних синтаксичних конструкцій з урахуванням зменшення повноти й однозначності реалізації певного семантичного навантаження речень, що об'єктивують у поверхневому синтаксисі зазначені семантико-синтаксичні відношення (метод суб'єктивного шкалювання). На цьому етапі цікаво було простежити, чи впливає тип дискурсу на визначення ядра й периферії варіативного ряду, тому одна частина учасників експерименту працювала з реченнями нейтрального характеру, а друга – зі стилістично маркованим мовним матеріалом. Наприклад:

Завдання для I і III підгруп учасників (речення нейтрального характеру*)	Завдання для II підгрупи учасників (науково-професійний дискурс)
<p><i>Семантико-синтаксичні відношення причини:</i></p> <p>а) Он вышел на крыльцо, потому что ему стало душно.</p> <p>б) Он вышел на крыльцо, так как ему стало душно.</p> <p>в) Из-за духоты он вышел на крыльцо.</p> <p>г) Он вышел на крыльцо, поскольку почувствовал духоту.</p>	<p><i>Семантико-синтаксичні відношення причини:</i></p> <p>а) Устная форма языка тяготеет к диалогу, потому что она изначально моментальна.</p> <p>б) Устная форма языка тяготеет к диалогу, так как она изначально моментальна.</p> <p>в) Устная форма языка тяготеет к диалогу из-за своей моментальности.</p> <p>г) Устная форма языка тяготеет к диалогу, поскольку она изначально моментальна.</p>

*Мовним матеріалом слугували складні речення та їхні трансформаційні варіанти, дібрані з посібників із функціональної граматики російської мови для іноземних громадян (речення нейтрального характеру) та речення із проаналізованих у третьому розділі текстів мінілекцій (науково-професійний дискурс).

3. Трансформація контактної розташованих предикацій (простих речень) у складне речення із заданими семантико-синтаксичними відношеннями, яку мали виконати учасники експерименту. Експериментальний матеріал містив модифіковані речення наукового змісту із зібраного матеріалу дослідження. Наприклад:

1. *Мышление определяют как познавательную деятельность. Она заключается в отражении связей и отношений между объектами окружающей действительности и их существенных свойств* (означальні відношення).

2. *Компьютер и другие технические средства изменили существующие представления о языке. Они стерли границу между устной и письменной речью* (причинові відношення).

3. *Мышление человека в высшей степени многообразно. Мы можем выделить несколько оснований для классификации видов мышления* (наслідкові відношення).

Отже, виконуючи три блоки завдань, респонденти мали використовувати такі складники свого когнітивного апарату, як довготривала й короткочасна пам'ять, увага, мовленнєвий і лінгвістичний досвід та інтуїція носія мови.

У психології вважають, що *асоціативний експеримент* адресований свідомому «Я» носія мови, а інші методи (у нашому дослідженні метод *суб'єктивного шкалювання* і метод *трансформації*) дають змогу реконструювати несвідомі мотиви та спонукання, що супроводжують свідомо обрані мовні засоби (М. А. Алмаєв, С. Л. Рубінштейн та ін.) У такий спосіб розроблена методика визначення синтаксичних прототипів певних семантико-синтаксичних інваріантів передбачає цілеспрямоване спостереження індивідуальної свідомості одних і тих самих учасників експерименту під час виконання ними різних завдань, що, на нашу думку, може забезпечити досить високу репрезентативність отриманих результатів. У разі потреби валідність отриманих результатів була узгоджена з даними НКРМ, який надає користувачеві змогу самостійно створювати підкорпус потрібних текстів. В усному корпусі НКРМ сформовано підкорпус усного публічного мовлення (лекції і доповіді на філологічні теми), що складає 85 документів і містить 23 978 речень. Тексти, зібрані в цьому підкорпусі, є цілком репрезентативним для нашого дослідження мовним матеріалом, оскільки в корпусі усного мовлення НКРМ немає текстів, що становлять заздалегідь підготовлене мовлення. Зіставлення результатів експериментального дослідження з матеріалами усного підкорпусу лекцій і доповідей НКРМ дає підстави з більшою ймовірністю висновкувати про закріплення тих чи тих складних речень та засобів зв'язку їхніх компонентів у ментальній граматиці носіїв мови.

Загальна кількість учасників експерименту становила 120 осіб, які за умовами експерименту поділені на три підгрупи. До *першої підгрупи* ввійшли студенти-філологи старших курсів (40 осіб) Київського національного університету імені Тараса Шевченка (вони працювали з реченнями нейтрального характеру); до *другої підгрупи* – студенти тих самих курсів Харківського

національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (40 осіб), які працювали з науково-професійним дискурсом; до *третьої підгрупи* – іноземні студенти старших курсів Київського національного лінгвістичного університету (40 осіб), що працювали з реченнями нейтрального характеру.

Статистичне опрацювання і аналіз інтроспективних звітів учасників, які брали участь у послідовному виконанні трьох завдань експериментального дослідження, виявили стійкі прототипні ефекти в кожному типі досліджуваних семантико-синтаксичних відношень, а саме: наявність асиметрії між центральними та периферійними членами варіативного ряду синтаксичних синонімів за їхнім когнітивним виділенням носіями мови для актуалізації в зовнішньому висловлюванні синтаксичних одиниць нейтрального й наукового дискурсів. Ті члени варіативного ряду, що є ближчими до прототипного ядра, швидше актуалізувалися зі свідомості як українських, так й іноземних студентів. Дослідження засвідчило, що в більшості випадків найближче до прототипного ядра у варіативному ряді синонімічних синтаксичних конструкцій різної формальної організації перебуває **складне речення**, яке за навантаженням на когнітивний апарат носія мови є простішою і зручнішою формою серіалізації в зовнішнє висловлювання ментального ситуативного комплексу. Вершиною складного речення є **засіб зв'язку** його частин, оскільки саме він виступає актуалізатором у поверхневому синтаксисі зафіксованого у свідомості носія мови когнітивного інваріанта семантико-синтаксичних відношень між ситуаціями, подіями, станами.

На підставі даних, отриманих на *першому етапі* дослідження (*спрямований асоціативний експеримент*), можна констатувати, що для реконструкції засобів зв'язку, які актуалізують у зовнішньому висловлюванні відповідні семантико-синтаксичні відношення, учасники експерименту (і українські, й іноземні студенти) переважно обирали ядерні сполучні конектори, які можна вважати прототипними. До розряду високочастотних практично за всіма типами відношень потрапили домінантні засоби зв'язку між частинами складного речення: *єднальні (и), часу (когда), умови (если), мети (чтобы), об'єктно-з'ясувальні (что), причини (потому что), означальні (который), допустові (хотя), протиставні (но), зіставні (а), пояснювальні (то есть)*. Особливе місце посіли відношення *наслідку*, щодо яких асоціативні реакції в підгрупах українських та іноземних студентів не збіглися: українські студенти віддали перевагу сполучникові *так что* (57,5 %), а іноземні громадяни – сполучникові *поэтому* (60 %).

Для забезпечення надійності й достовірності зроблених за даними асоціативного експерименту висновків потрібне їхнє верифікування іншими методами. Для цього учасникам експерименту були запропоновані два наступних блоки завдань.

Мета *другого етапу* експериментального дослідження полягала в тому, щоб, по-перше, визначити граматичний функціональний статус прототипної синтаксичної одиниці, що відповідає певному когнітивному інваріантові, а по-

друге, з'ясувати, чи наявна в ментальній граматиці носіїв мови залежність між типом дискурсу й характерним для нього синтаксичним прототипом.

Статистичне опрацювання і аналіз відповідей учасників з усіх трьох підгруп на цьому етапі експерименту дають змогу стверджувати, що в ментальній граматиці носіїв мови є певна залежність між дискурсивним статусом речення і граматичною формою його об'єктивації в поверхневому синтаксисі.

У розподілі на шкалі ослаблення ядерної семантики речень нейтрального характеру перші місця посіли *складні конструкції з ядерними засобами зв'язку* між компонентами. У шкалюванні речень наукового змісту з *означальними, протиставними, зіставними та причиновими* відношеннями спостерігаємо дещо інші прототипні ефекти. Пор.:

Семантико-синтаксичні відношення	I рангове місце в нейтральному дискурсі	I рангове місце в науковому дискурсі
1) означальні	складнопідрядне речення зі сполучним словом <i>котрий</i>	просте речення, ускладнене дісприкметниковим зворотом
2) протиставні	складносурядне речення зі сполучником <i>но</i>	складносурядне речення зі сполучником <i>однако</i>
3) причини	складнопідрядне речення зі сполучником <i>потому что</i>	складнопідрядне речення зі сполучником <i>поскольку</i>
4) зіставні	складносурядне речення зі сполучником <i>а</i>	складносурядне речення зі сполучниками <i>а, же</i>

Уважаємо, що інтерпретувати наведені в таблиці дані можна в такий спосіб: у процесі комунікативної практики й навчання у свідомості носіїв мови склалося стійке уявлення про те, що науковий дискурс, який асоціюють передусім з писемним модусом, значною мірою відрізняється від нейтрального мовлення. Учасники другої підгрупи працювали з реченнями наукового змісту, зафіксованими в писемній формі. Це й зумовило їхній вибір сполучних засобів із яскраво вираженим стилістичним забарвленням.

Утім, перевірка зазначених конструкцій у створеному підкорпусі НКРМ показала, що в спонтанному усному науковому мовленні переважають конструкції, характерні для нейтрального мовлення. Це можна проілюструвати на прикладі речень з відношеннями причини (за даними усного підкорпусу НКРМ). Пор.:

Сполучник:	<i>потому что</i>	<i>так как</i>	<i>поскольку</i>
Усього документів:	73	49	47
Кількість входжень:	910	266	181

Завданням *третього етапу* дослідження було з'ясувати репертуар сполучних засобів, які будуть використовувати учасники експерименту, утворюючи складне речення наукового змісту із заданими семантико-синтаксичними відношеннями із двох простих в умовах обмеженого в часі експерименту (іноземні студенти в цьому етапі експерименту участі не брали).

Трансформуючи контактено розташовані предикації в складні речення, частина респондентів у деяких випадках, окрім ядерних сполучників,

використовувала й інші засоби зв'язку. Пор.: 1) відношення **причини**: *потому что* (64,5 %) vs *так как* (33 %); 2) **допусту**: *хотя* (66,25 %) vs *несмотря на то... что* (30 %); 3) **умови**: *если* (59,75 %) vs *если...то* (36,5 %).

У підсумку результати другого та третього етапів експериментального дослідження виявили певну асиметрію в актуалізації прототипних сполучних засобів у реченнях нейтрального характеру й реченнях писемного модусу науково-професійного дискурсу. В усному модусі наукової комунікації така асиметрія відсутня, про що свідчать як аналіз синтаксису мовців, наведений у третьому розділі цієї роботи, так і кількісні підрахунки частотності використання зазначених засобів зв'язку в усному підкорпусі лекцій та доповідей на філологічні теми НКРМ, здійснені під час проведення експерименту. Це дає підстави зробити висновок, що в спонтанній науковій комунікації мовці витрачають когнітивні зусилля насамперед на змістове наповнення наукового повідомлення, інтуїтивно обираючи прототипні синтаксичні конструкції – складні речення – і домінуючі засоби зв'язку їхніх частин, властиві нейтральній комунікації.

Проведене експериментальне дослідження уможливило визначення репертуару *прототипних засобів зв'язку* в складних реченнях, характерних для нейтрального й науково-професійного дискурсів, який закріплено в ментальній граматиці сучасних носіїв російської мови. Пор.:

Семантико-синтаксичні відношення	Засіб зв'язку в складному реченні	
	нейтрального характеру	наукового змісту
Об'єктно-з'ясувальні	<i>что</i>	<i>что</i>
Означальні	<i>который</i>	<i>который</i>
Причинові	<i>потому что</i>	<i>потому что</i> * / <i>так как</i> / <i>поскольку</i>
Умовні	<i>если</i>	<i>если</i> / <i>если...то</i>
Цільові	<i>чтобы</i>	<i>чтобы</i>
Допустові	<i>хотя</i>	<i>хотя</i> / <i>несмотря на то... что</i>
Наслідкові	<i>поэтому</i>	<i>поэтому</i>
Темпоральні	<i>когда</i>	<i>когда</i>
Єднальні	<i>и</i>	<i>и</i>
Протиставні	<i>но</i>	<i>но</i> / <i>однако</i>
Зіставні	<i>а</i>	<i>а</i>
Пояснювальні	<i>то есть</i>	<i>то есть</i>

*Підкреслення вказує найчастотніший, за результатами дослідження, засіб зв'язку в реченнях науково-професійного дискурсу.

Істотних розбіжностей у відповідях українських та іноземних студентів не виявлено, що свідчить про валідність даних, отриманих під час дослідження.

Отже, більшість визначених прототипних засобів зв'язку предикацій є однаковою для складних речень як нейтрального характеру, так і наукового стилю: *єднальні (и)*, *часу (когда)*, *мети (чтобы)*, *об'єктно-з'ясувальні (что)*, *означальні (который)*, *зіставні (а)* й *пояснювальні (то есть)*.

Виявлені особливості вибору учасниками експерименту сполучних конекторів у складних реченнях з відношеннями *умови, наслідку, причини, протиставлення* і *допусту* можна схарактеризувати так:

1. Аналіз даних, отриманих під час усіх трьох етапів дослідження, і перевірка частотності вживання в усному підкорпусі лекцій та доповідей НКРМ переконливо свідчать на користь *прототипності* лексеми **поэтому** (замість єдиного зафіксованого в граматиках наслідкового сполучника **так что**) для вираження відношень *наслідку* на сучасному етапі розвитку російської мови незалежно від стилістичної належності тексту. На сьогодні граматичний статус складного речення зі сполучним конектором *поэтому* визначити однозначно неможливо. Утім, очевидно, що ця лексема, виконуючи функцію засобу зв'язку в складному реченні, поступово втрачає статус самостійної частини мови й наближається до підрядних сполучних засобів.

2. Парний сполучник **если...то** може бути визнаний разом з одиничним сполучником **если** прототипним маркером умовних відношень, характерним як для усного, так і для писемного модусів науково-професійного дискурсу: його часто використовують у науковій комунікації, оскільки він чіткіше актуалізує імплікативний зв'язок між подіями, ситуаціями та станами навколишньої дійсності.

3. Для актуалізації відношень *причини, допусту* та *протиставлення* учасники експерименту нерідко використовували не лише ядерні сполучники, а й інші сполучні конектори: **так как / поскольку** (*причина*), **несмотря на то...что** (*допуст*), **однако** (*протиставлення*), які мають книжне стилістичне забарвлення. Порівняльний аналіз частотності в усному підкорпусі лекцій та доповідей НКРМ зазначених засобів зв'язку та їхніх нейтральних ядерних синонімів засвідчив, що в спонтанному науковому монолозі мовці частіше використовують домінантні сполучники: **потому что** (*причина*), **хотя** (*допуст*), **но** (*протиставлення*), які потрібно вважати прототипними не лише для нейтрального мовлення, а й для усного модусу наукового дискурсу.

Проведене психолінгвістичне експериментальне дослідження дало змогу з'ясувати когнітивну природу глибинних кореляцій між семантико-синтаксичними інваріантами, зафіксованими у свідомості суб'єктів комунікації, і засобами зв'язку, що оформляють складні речення відповідної семантики в нейтральному та науковому дискурсах; показати співвідношення між формальною організацією прототипної конструкції і типом дискурсу, який вона об'єктивує в зовнішньому висловлюванні; визначити репертуар прототипних засобів зв'язку між частинами складного речення, закріплений у ментальній граматиці носіїв мови на сучасному етапі її розвитку.

У **Висновках** узагальнено результати дослідження складного речення, виходячи з когнітивно-дискурсивних принципів аналізу фактичного матеріалу, що здійснене у двох напрямках: з одного боку, у когнітивному, за якого у фокусі уваги перебували ментальні процеси учасників комунікації, які супроводжують породження і сприйняття синтаксичних многочленів, з іншого боку, ці процеси

розглянуто в усному модусі науково-професійного дискурсу, що передбачило їхню оцінку в природній мовній діяльності. Об'єктом дослідження вперше у вітчизняній лінгвістиці стали складні речення, дібрані з оприлюднених в Інтернеті усних мінілекцій на актуальні теми сучасної лінгвістики й когнітивних наук. Репрезентативність обраного для дослідження матеріалу детерміновано тим, що він відображає реальну онлайн наукову комунікацію. Мінілекції як новий жанр науково-професійного дискурсу останнім часом поширені в глобальній мережі Інтернет, вони становлять закінчені мовленнєві твори, обмежені в часі, доступні для багаторазового відтворення і, отже, зручні як експериментальний матеріал, що вможливило розгляд усного складного речення у двох когнітивних перспективах – мовця і слухача.

Усному науковому дискурсу властиве пріоритетне використання складних речень різної формальної організації, кількість яких в усному модусі наукової комунікації практично вдвічі перевищує чисельність простих речень. Розроблена й теоретично обґрунтована комплексна когнітивно-дискурсивна методика дослідження, складена із сукупності онлайн і офлайн експериментальних методів і прийомів, використання корпусних методів у поєднанні зі структурно-семантичним аналізом складних речень, що функціонують в усному спонтанному науково-професійному дискурсі, наблизила до розуміння справжньої природи цих синтаксичних одиниць і певною мірою дала змогу відповісти на питання про їхнє співвіднесення із семантико-синтаксичними інваріантами в ментальній граматиці носіїв мови, у який спосіб і для передавання якої інформації мовці вбудовують до дискурсу складні речення різних типів, які складники їхньої структурної організації зберігаються в пам'яті цілком, а які породжуються в режимі онлайн. Спостереження над мовним матеріалом, його інтроспективне осмислення, а також статистичне опрацювання і аналіз даних, отриманих експериментально, дали змогу вирішити поставлені питання, підтвердити гіпотезу дослідження і зробити деякі істотні узагальнення.

У когнітивній граматиці мовної особистості є певне співвідношення між ментальною репрезентацією конкретної типової ситуації або ситуативного комплексу та синтаксичними конструкціями поверхневого синтаксису, що об'єктивують певний семантико-синтаксичний інваріант у зовнішньому висловлюванні. У семантико-синтаксичних інваріантах відображено як окремі ситуації дійсності, так і нерозчленовані комплекси пов'язаних між собою ситуацій, засвоєних упродовж життєвого досвіду мовця. Синтаксичні конструкції, що об'єктивують у процесі спонтанного мовлення різні за семантичним навантаженням когнітивні інваріанти, можуть бути як простими, так і складними реченнями за їхньою структурною організацією. Однак канонічною формою об'єктивації ситуативних комплексів у поверхневому синтаксисі здебільшого є *складні речення*, які прототипно поліпропозитивні й найзручніші з огляду на їхню когнітивну виділеність у процесі породження в спонтанній комунікації. Складне речення, що розчленовано відбиває

семантико-синтаксичні відношення між ситуаціями дійсності й має потенційну здатність до значного предикативного ускладнення, є природнішою і простішою синтаксичною формою об'єктивації мовленнєво-мисленнєвої діяльності у звукову форму під час породження усного наукового монологу без опертя на писемний текст.

Вершиною складного речення, його головним конструктивним елементом є *сполучний засіб*, який не просто маркує смислові відношення між компонентами, а й відображає категорійну роботу свідомості адресанта повідомлення над навколишнім світом. Вибір прототипного сполучного конектора для зв'язку частин синтаксичного многочлена, переважно добре відомого всім учасникам комунікативного акту, знімає потенційну багатозначність і полегшує десеріалізацію усного тексту адресатом наукового монологу. Визначений у роботі репертуар прототипних засобів зв'язку між частинами складного речення є відображенням у зовнішньому висловлюванні складних процесів категоризації, що відбуваються у свідомості мовця.

Синтаксична організація дискурсу (за результатами експериментального дослідження) здійснює істотний підсвідомий вплив на його членування слухачем: сильні **підрядні зв'язки** сприймають як нерозчленовані, а слабкі – **сурядний і безсполучниковий** – представлені в усному науково-професійному дискурсі незначною мірою і можуть розпадатися та піддаватися різним модифікаціям, не впливаючи на загальне розуміння трансльованої інформації.

Підтверджена *гіпотеза*, заявлена на початку роботи: на рівні спонтанного наукового монологу асиметрія у виборі сполучних засобів між частинами складного речення, властива науковому й нейтральному мовленню, нейтралізується, оскільки у фокусі уваги мовця перебуває передусім змістове наповнення синтаксичних одиниць, а прототипні засоби зв'язку предикацій автоматично постають з ментальної граматики з огляду на свою когнітивну виділеність.

Отже, у дисертації теоретично обґрунтований потенціал когнітивно-дискурсивного підходу до вивчення синтаксису, що дає змогу наблизитися до опису системи російського складного речення, узгодженого з реальною мовною діяльністю, що зумовлена, по-перше, закономірностями організації індивідуальних мовних систем носіїв російської мови на сучасному етапі її розвитку, а по-друге, умовами протікання усного науково-професійного дискурсу, обмеженого часом онлайнової комунікації.

Перспективи проведеного дослідження полягають у подальшому описові синтаксичної системи російського складного речення й уточненні його типології, що узгоджується з ментальною граматиною і реальною мовною діяльністю носіїв мови – первинних і вторинних мовних особистостей; систематизації і вивченні особливостей породження і сприйняття складних речень на іншому дискурсивному матеріалі; створенні теорії складного речення, пристосованої не лише для опису системи російського складного речення, а й для з'ясування універсальних закономірностей функціонування цих синтаксичних одиниць

з когнітивно-дискурсивних позицій. Видається також цікавим розгляд гендерних особливостей породження спонтанного наукового монологу та його відповідності кодифікованій літературній мові, оскільки, за нашими спостереженнями, усне наукове мовлення жінок є нормованішим і більшою мірою відповідає законам писемного книжного мовлення.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Палатовская Е.В. Сложное предложение в когнитивно-дискурсивном аспекте: Монография / Научн. ред. Снитко Е.С. Київ: ПП «Фірма “Гранмна”», 2019. 400 с.

Рецензії:

1) *Мусієнко В.П.* Складне речення на перехресті мови і думки. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ*. Сер. «Філологія, педагогіка, психологія». Вип. 38. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2019. С. 201–203.

2) *Скоробогатова Е.А.* На пути к созданию теории когнитивного синтаксиса. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г. С. Сковороды. № 3 (69). Харьков: ХНПУ, 2019. С. 53–55.

2. Развитие теории многокомпонентных сложных предложений в русле традиций Харьковской лингвистической школы: Коллект. монография/ Научн. ред. Г. Ф. Калашникова, Я. Н. Прилуцкая. Вып. 3. Харьков: ХНПУ им. Г. С. Сковороды, 2012. 226 с. (разд. 6.1, с. 162–172; 6.2, с. 246–257). У співавт. із Г. Ф. Калашниковою. Авторська частка – 50%.

Статті у наукових фахових виданнях України:

3. Палатовская Е.В., Завгородняя Е.С. Вопросительные предложения в судебном дискурсе А.Ф. Кони. *Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна*. № 659. Сер. «Філологія». Вип.. 44. Харків, 2005. С. 99–104. (Авторська частка – 70%).

4. Палатовская Е.В. Структурно-смысловые модели эпидейктической речи (на материале выступлений академика Д.С. Лихачева). *Мовні і концептуальні картини світу*. Вип.47. Ч.2. Київ: ВПЦ “Київський університет”, 2014. С.107–116.

5. Палатовская Е.В. Дискурсивный анализ и теория риторической структуры. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ*. Сер. Філологія. Педагогіка. Психологія. 2014. Вип. 29. Київ: Вид. центр КНЛУ. С. 89–95.

6. Палатовская Е.В. Лингвистические парадигмы: эволюция vs революция. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г.С. Сковороды. Харьков, 2014. № 4 (53). С. 22–25.

7. Палатовская Е.В. О статусе предложения в устном научном дискурсе: экспериментальное исследование. *Мовні і концептуальні картини світу*: Збірник наук. праць. Вип. 48. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2014. С.321–332.

8. Палатовська О.В. Синтаксис в антропоцентричному вимірі новітньої лінгвістики. *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*: Зб. наук. праць. Вип. 29. Київ: ВПЦ „Київський університет”, 2014. С. 52–65.

9. Палатовская Е.В. Развитие теории сложного предложения в трудах В. В. Виноградова. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г.С. Сковороды. Харьков, 2015. №1 (54).С.14–19.

10. Палатовская Е.В. Синтаксис мини-лекций в режиме онлайн. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна*. № 1152. Сер. Філологія. Вип. 72. Харків, 2015. С. 151–155.

11. Палатовская Е.В. Эволюция представлений о тексте и дискурсе в современных научных парадигмах. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО КНЛУ*. Сер. Філологія. Педагогіка. Психологія. 2015. Вип. 31. Київ: Вид. центр КНЛУ. С. 106–110.

12. Палатовская Е.В. Синтаксис устного дискурса: проблемы сегментации. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г.С. Сковороды. Харьков, 2016. №1 (56). С.35–40.

13. Палатовська О.В. Когнітивна лінгвістика: термінологічні новації і комп'ютерні метафори. *Актуальні проблеми романо-германської філології та прикладної лінгвістики*: науковий журнал. Чернівці: Вид. дім „РОДОВИД”, 2016. С. 125–129.

14. Палатовская Е.В. Сопряжение когнитивных и языковых способностей человека в концепции А. А. Потебни. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна*. Сер. Філологія. Вип. 74. Харків, 2016. С. 46–51.

15. Палатовская Е.В. Научно-профессиональный дискурс: когнитивный аспект изучения. *Лінгвістичні дослідження*: Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. Харків, 2016. Вип.44. С.115–121.

16. Палатовская Е.В. Научно-профессиональный дискурс в виртуальном пространстве Интернета. *Вісник Черкаського університету*. Сер. Філологічні науки. № 2. Черкаси, 2016. С. 14–20.

17. Палатовская Е.В. Когнитивные семантико-синтаксические инварианты и механизмы их актуализации в устной научно-профессиональной коммуникации. *Мова і культура*. (Науковий журнал). Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2016. Вип. 19. Т. II (182). С. 178–186.

18. Палатовская Е.В. Синтаксические стратегии членения устного научно-профессионального дискурса (экспериментальное исследование). *Мова і культура* (Науковий журнал). Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2017. Вип. 20. Т. II (187). С. 31–37.

19. Палатовская Е.В. Многокомпонентные сложные предложения в синтаксисе говорящего (на материале устного научного дискурса). *Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка*: Філологічні науки. Вип. 44. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. С. 248–252.

20. Палатовская Е.В. О грамматических особенностях авторской речи в лирических повестях И. С. Тургенева. *Русская филология*. Вестник ХНПУ им. Г.С. Сковороды. Харьков, 2018. №2 (64). С.30–33.

Статті в іноземних періодичних виданнях:

21. Палатовская Е.В. Русское сложное предложение в аспекте когнитивных исследований. *Studia Rusycystyczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego*. Т.22. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 2014. S. 49–53 (ISSN 2084-4026).

22. Палатовская Е.В. Русское сложное предложение в контексте смены научных парадигм. *Science and Education a New Dimension*. Philology, II (4), Issue: 24. Budapest, 2014. P. 55–59 (p-ISSN 2308-5258, e-ISSN 2308-1996).

23. Палатовская Е.В. О лингвистической интроспекции как методе научного исследования (опыт самонаблюдения). *Respectus Philologicus*. Vilnius: Vilnius University Press. 2015. № 28 (33). С. 131–139 (ISSN 1392-8295).

24. Palatovska O.V. Unconditional complex sentence: new approaches to study. *Slovak international scientific journal*. Vol.3. №39. Bratislava, 2020. P.27–30. (ISSN 5782-5319).

Статті в інших виданнях:

25. Калашникова Г.Ф., Палатовская Е.В. Многокомпонентные сложные предложения в аспекте когнитивной лингвистики: к постановке проблемы. *Verba Magistri: Мовознавство. Літературознавство. Журналістикознавство. Педагогіка. Методика: Збірн. наук. праць*. Харків, 2008. С. 100–106 (авторська частка – 50%).

26. Калашникова Г.Ф., Палатовская Е.В. Репрезентация внеязыковой действительности в структурной схеме многокомпонентного сложного предложения. *Слово в языке и речи: Междунар. сб. науч.тр. в честь 70-летия доктора филол. наук, проф. О. И. Литвинниковой*. Елец, 2009. С. 159–162 (авторська частка – 50%).

27. Палатовська О.В. Складне речення російської мови в когнітивному аспекті. *Теорія і практика наукового дискурсу: філологія, лінгводидактика*. Харків: ХНПУ, 2013. С. 113–118.

28. Палатовская Е.В. Синтаксическая организация эпидейктических речей Д. С. Лихачева. *Актуальні питання російської філології: теорія, методика, переклад*: Матер. міжнар. наук. конф. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2014. С. 99–102.

29. Палатовская Е.В. О соотношении понятий «текст» и «дискурс» в современной лингвистике. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Вип.2. Київ – Черкаси: Вид-во Чабаненко, 2015. С. 53–57.

30. Палатовская Е.В. Профессиональный дискурс ученого: устный vs письменный. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Вип.3. Київ – Черкаси: Вид-во Чабаненко, 2016. С.105–107.

31. Палатовская Е.В. Синтаксис устного научного дискурса в когнитивных перспективах говорящего и слушающего. *Мовна особистість: лінгвістика і лінгводидактика*. Київ – Черкаси: Вид-во ФОП Гордієнко Є.І., 2018. С. 113–116.

32. Палатовская Е.В. Прототипический подход: изучение сложного предложения. *Мат. IV Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. з міжнар. участю „Іноземні мови у вищій освіті: лінгвістичні, психолого-педагогічні та методичні перспективи”* (20 лютого 2019 р.). Харків: Нац. юридичн. ун-т ім. Я. Мудрого, 2019. С. 342–348.

33. Палатовская Е.В. Категория выделенности в когнитивной лингвистике. *Науково-методична спадщина Л. П. Черкасової: продовження традицій: збірник наукових статей*. Харків: ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, 2020. С. 117–122.

Тези наукових доповідей:

34. Палатовская Е.В. Моделирование публичного выступления в спецкурсе по риторике для иностранных студентов-филологов. *Русский язык вне России: инновации и традиции в преподавании: Матер. VIII междунар. научно-практ. конф. Вып. 8*. Харьков, 2013. С. 233–234.

35. Палатовская Е.В. Трансформационный синтаксис в методике преподавания РКИ. *Инновации и традиции в преподавании русского языка в вузе и школе: Матер. междунар. научно-практ. конф. Вып. 9*. Харьков, 2014. С. 237–239.

36. Палатовская Е.В. Интроспекция как метод лингвистических исследований. *Україна і світ: діалог мов та культур: матер. міжнар. науково-практ. конф. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2015. С. 321–322.*

37. Палатовская Е.В. Порождение и восприятие вербального сообщения в триаде: ЧЕЛОВЕК – ЯЗЫК – СОЦИУМ. *Україна і світ: діалог мов та культур: матер. міжнар. науково-практ. конф. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2016. С. 559–561.*

38. Палатовская Е.В. Синтаксический прототип и его окружение. *Когнітивна лінгвістика в міждисциплінарному контексті: теорія і практика. Матер. міжнар. наук. конф. КАКЛіП/ ЧНУ ім. Б.Хмельницького. Черкаси: Видавець ФОП Гордієнко Є.І., 2016. С. 34.*

39. Палатовская Е.В. Синтаксические трансформационные корреляции “устный → письменный язык”. *Україна і світ: діалог мов та культур: матер. міжнар. науково-практ. конф. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2017. С. 252–254.*

40. Палатовская Е.В. Виртуальная мини-лекция как новый жанр научно-профессионального дискурса. *Коммуникативные стратегии: тезисы IX Междунар. науч. конф. Минск: МГЛУ, 2017. С. 57–60.*

41. Палатовская Е.В. Бессоюзные сложные предложения с позиции новейшего синтаксиса. *Матер. міжнар. науково-практ. конф. “Ad orbem per linguas. До світу через мови”*. Київ: Вид. центр КНЛУ, 2019. С. 235–237.

АНОТАЦІЯ

Палатовська О.В. Російське складне речення в когнітивно-дискурсивному висвітленні (на матеріалі усної науково-професійної комунікації). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук зі спеціальності 10.02.02 – російська мова. – Дніпровський національний

університет імені Олеса Гончара Міністерства освіти і науки України, Дніпро, 2020.

Дисертація присвячена дослідженню російського складного речення в актуальному й маловивченому когнітивно-дискурсивному аспекті, що цілком вписується в новітню парадигму сучасної лінгвістики. Синтаксис складного речення розглянуто в процесі реалізації цих одиниць у природній мові й мовній діяльності, а також у взаємозв'язку з іншими синтаксичними одиницями та аспектами вивчення процесів утворення і сприйняття наукового повідомлення з орієнтацією на когнітивну діяльність суб'єктів комунікації – мовця і слухача. Розроблена, теоретично обґрунтована й апробована методика комплексного когнітивно-дискурсивного аналізу складних речень в усному науковому монолозі, виголошеному без оперття на писемний текст, на підґрунті інтеграції традиційних, психолінгвістичних, когнітивних і корпусних методів дослідження зумовила такі результативні новації: виявлені й описані універсальні механізми вбудовування складних речень до спонтанного науково-професійного дискурсу адресантом повідомлення, а також когнітивні стратегії сегментації дискурсу на синтаксичні одиниці адресатом в умовах обмеження за часом природного слухового сприйняття; визначений дискурсивний статус складного речення в усному науковому монолозі з когнітивних позицій мовця і слухача; доведено, що обидва учасники комунікативної інтеракції виокремлюють складне речення як проміжну одиницю дискурсу, спираючись на її формальну організацію; укладено репертуар прототипних сполучних засобів частин складного речення, закріпленій у ментальній граматиці сучасних носіїв російської мови, а також встановлено співвідношення між формальною організацією прототипної конструкції і типом дискурсу, який вона презентує в зовнішньому висловлюванні.

Ключові слова: когнітивно-дискурсивний аналіз, науково-професійний дискурс, суб'єкти комунікації, синтаксис, складне речення, дискурсивний статус, прототипні сполучні засоби, ментальна граматика, когнітивна виділеність.

АННОТАЦИЯ

Палатовская Е.В. Русское сложное предложение в когнитивно-дискурсивном освещении (на материале устной научно-профессиональной коммуникации). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора филологических наук по специальности 10.02.02 – русский язык. – Днепропетровский национальный университет имени Олеса Гончара Министерства образования и науки Украины, Днепр, 2020.

Диссертация посвящена исследованию русского сложного предложения в актуальном и малоизученном когнитивно-дискурсивном аспекте. Особенностью работы является то, что синтаксис сложного предложения рассматривается в процессе реализации данных единиц в естественном языке

и языковой деятельности, а также во взаимосвязи с другими синтаксическими единицами и аспектами изучения порождения и восприятия языковых высказываний и ориентируется на субъектов коммуникации – говорящего и слушающего. В работе впервые осуществлено комплексное когнитивно-дискурсивное исследование сложных предложений, функционирующих в условиях естественного устного научно-профессионального дискурса, произносимого без опоры на письменный текст; разработана, теоретически обоснована и апробирована методика комплексного когнитивно-дискурсивного изучения сложных предложений на основе интеграции традиционных, психолингвистических, когнитивных и корпусных методик исследования фактического материала; выявлены и описаны универсальные механизмы встраивания сложных предложений в спонтанный научный дискурс адресантом сообщения, а также когнитивные стратегии сегментации дискурса на синтаксические единицы слушателями, поставленными в условия временного ограничения естественного восприятия; определен дискурсивный статус сложного предложения в устном научном монологе с точки зрения говорящего и слушающего, описаны основные структурно-семантические модели сложных предложений и наиболее частотные средства связи их компонентов, представленные в устном модусе научной коммуникации; установлен репертуар прототипических средств связи между предикативными частями сложного предложения, актуальный для современного этапа развития русского языка.

Экспериментальным путем доказано, что для устного научного монолога характерно приоритетное использование сложных предложений разной формальной организации с прототипическими средствами связи их частей, которые находятся в сильной позиции в ментальном лексиконе говорящих на данном языке. В ходе исследования подтверждена гипотеза, заявленная в начале работы: на уровне спонтанного научного монолога асимметрия в выборе связочных средств между частями сложного предложения, характерная для письменной научной и нейтральной речи, снимается, так как в фокусе внимания говорящего находится прежде всего смысловое наполнение синтаксических единиц, а прототипические средства связи предикаций автоматически извлекаются из ментальной грамматики в силу своей когнитивной выделенности.

Таким образом, в диссертации теоретически обоснованы потенциальные возможности когнитивно-дискурсивного подхода к изучению сложного предложения, позволяющие приблизиться к описанию системы русского сложного предложения, которая согласуется с реальной языковой деятельностью, обусловленной, во-первых, закономерностями организации индивидуальных языковых систем носителей русского языка на современном этапе его развития, а во-вторых, условиями протекания устного научно-профессионального дискурса, ограниченного временными рамками онлайн-коммуникации.

Ключевые слова: когнитивно-дискурсивный анализ, научно-профессиональный дискурс, субъекты коммуникации, синтаксис, сложное предложение, дискурсивный статус, прототипические средства связи, ментальная грамматика, когнитивная выделенность.

SUMMARY

Palatovska O.V. Russian complex sentence in cognitive-discursive interpretation (based on the material of oral scientific and professional communication). – Manuscript.

Thesis for a Doctoral Degree in Philology, specialty 10.02.02 – Russian language. – Oles Gonchar Dnipro National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Dnipro, 2020.

This thesis focuses on the Russian complex sentence in the context of topical and poorly explored cognitive and discursive aspect of a novel cognitive paradigm of modern linguistics. The latter aims at determining constant correlations and links between the structures of language and human mind. Such a view on the issue of the complex sentence syntax predetermines the topicality of the research. For the first time the paper considers the syntax of complex sentences in their realization in natural language and speech activity, as well as in their interrelations with other syntactic units and aspects of formation and perception processes of the academic message aimed at cognitive activity of the subjects of communication, i.e. speaker and listener. It predetermines the scientific novelty of the research. Within such an approach a scholarly interest does not solely focus on formal structures, but also on the issues of complex sentences generation and perception in real-time mode and in real communication.

Spontaneous oral academic and professional discourse occupies an intermediary position between conversational and codified standard language, being affected by both of them. In opposition of two modes of discourse “oral vs written” oral (spontaneous) discourse is primary and an oral sentence is a “prototype” of a written one, however, not in the sense of genesis, but rather in generation and perception of its content within the framework of time limits in online communication, when the speaker’s process of speculation continues almost simultaneously with serialization of a message into verbal and sound form. During this research the following hypothesis has been confirmed: an asymmetry of choice of linking means at the level of spontaneous academic monologue, which is characteristic for written scientific and neutral language, is abandoned as the speaker’s attention is primarily focused on capturing the content of syntactic constructions, while prototypical linking means of predications are automatically extracted from the mental grammar, based on the strength of their cognitive salience.

Keywords: cognitive-discursive analysis, scientific and professional discourse, communication subjects, syntax, complex sentences, syntax link, discursive status, prototypical linking means, mental grammar, cognitive salience.

Палатовська Олена Володимирівна
Російське складне речення
в когнітивно-дискурсивному висвітленні
(на матеріалі усної науково-професійної комунікації)
Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філологічних наук
зі спеціальності – 10.02.02 – російська мова

Відповідальний за випуск:
доктор філологічних наук, професор
Снитко Олена Степанівна,
Інститут філології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Підписано до друку 31.07.2020 р. Зам. № 692.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Друк – цифровий.
Наклад 100 прим. Ум. друк. арк. 1,9.
Друк ЦП «КОМПРИНТ». Свідоцтво ДК №4131 від 04.08.2011 р.
м. Київ, вул. Предславинська, 28
095-941-84-99, 067-209-54-30
email: komprint@ukr.net